

КУСЕГЕНОВА Ф.А.

**НОГАЙ АДАБИЯТ
ТЕРМИНЛЕРИННЕН СОЪЗЛИК**

ДАГЫСТАН ОБКИМЕТ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯЛЫК ФАКУЛЬТЕТИ
ДАГЫСТАН ХАЛКЛАР АДАБИАТЫНЫНЪ КАФЕДРАСЫ

Кусегенова Ф. А.

АДАБИАТ ТЕРМИНЛЕРИННЕН СОБЗЛИК

Махачкала
2012

УДК: 894.3.075(038)

ББК: 83.3(2Рос=Ног)я2

Дагыстан обкимет университетининъ филология-лык факультетининъ илми-методикалык советининъ токтасы ман баспаланады.

Кусегенова Ф. А. Адабиат терминлериннен
соззлик. – Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2012. – 146 бет.

Редактор: филология илмилерининъ докторы,
профессор **Н. Х. Суюнова (КЧГПУ)**

Рецензентлер: филология илмилерининъ кандидаты,
доцент **А. М. Султанмурадов (ДГУ),**
РФ Ат казанган окытувшысы
К. М. Капаева (КЧРИПКРО)

Адабиат терминлериннен соззлик мектеп эм йогары билим окувшыларга, окытувшыларга, филология илмилерининъ куллыкшыларына каратылган.

Соззликте адабиат терминлерин анълаткан эм ашыклаган 230 созз эллипе бойынша берилген. Мысалылар ногай халк авызлама яратувшылыгыннан, классиклердинъ эм аьлиги язувшылардынъ шыгармаларыннан алынган. Билимди беркитер эм тергер ушин соззликтинъ ызында тестлер эм тергев сораулар киргистилген.

© Кусегенова Ф. А., 2012

КИРИС СОЪЗ

Сизинь колынъызда – ногай тилинде биринши «Адабиат терминлериннен соъзлик».

Адабиат теориясынынъ анъламлары бир-бири мен тар байланыслы эм оларды айырым актармага болмайды. Терминлерди билуув, ярасыклав амалларды айырып болув мектепте йылдан йылга эм йогары окувда адабиат дерислеринде исти енъил этеди.

Кара соъз жанларынынъ асыл негизин, ятлав асарларынынъ туъзилесин, драмалык шыгармалардынъ терен ойын, шебер адабиаттынъ билим, эдаплык эм оъсуув йолларын актарув адабиат терминлерден билимсиз тергелип болмайды. Эгер окувшылар адабиаттынъ асыл белгилерин, ямагатлык борышын, асардынъ туъзилесин, актарув эм оъсуув йолларын ийги кепте уйренселер, ол анъламлы болак. Колынъыздагы соъзликтинъ борышы – сол кемшиликти тайдырмага.

«Соъзлик» мектеп эм йогары окувшыларга асарлардынъ туъп маънесин анъламага, салынган соравлары бойынша ойлап, коъз карамын таппага, халк авызлама яратувшылыгын, язувшыдынъ асарларын яде савлай яратувшылыгын актармага, илим яде критикалык макалалар язбага ярдамласады.

«Созлик» окув дерисинде адабиат теориясыннан баъри сорауларга явып берип болмайды, неге десе ол баъри билимди толы анылатпайды эм окув йосыкларына да уйретпейди. Ол тек окытувшыдынъ ярдамы ман адабиатты, илми ислерди актармага коьмек этеди.

Бу истинъ баспадан шыгувы адабиаттан мектеп эм йогары билим окувшыларга, окытувшыларга, филология илмилерининъ куллыкшыларына каратылган.

«Созликке» адабиат терминлерин анылаткан эм ашыклаган эллипе бойынша берилген 230 соз киргистилген. Олар ногай шебер тилининъ кылыклары ман байланыслы кепте сайланып алынганлар. Терминлерди уьлестируувде эм созликти туьзуувде оьз маслагатын эм ярдамын аьлим Н.Х. Суюнова, маданияттынъ Ат казанган куллыкшысы, халк авызлама яратувшылыгын йьновшы Т.А. Акманбетов, халктынъ атаклы окытувшылары К.М. Капаева (КЧРИПКРО), Б.А. Кокурова (Кунбатар), С.А. Нукова (Карагас) эм М.Н. Кусенова (ТМФХПК) эткенлер.

«Созликтинъ» авторынынъ мырады – кыска эм аныламлы кепте окувшыларга эм студентлерге адабиат теориясыннан билим бермеге, мысалылар ман беркитип, оларга керекли белги салмага эм аьлиги адабиатты актарув сораулары ман

байланысын ашыкламага. Бу истинъ ярдамы ман окувшылар адабиат теориясыннан оз билимин оьстирмеге болады.

Баска эллерден кирген теория эм илми ислери бойынша, автор созлердинъ тувывын ашыклайды, олардынъ ногайша белгисин береди яде анъламын шешеди.

«Созликтинъ» уьстинде ис барганда орыс тилинде баспаланган адабиат терминлериннен созликлер мен бирге ногай адабиятыннан 1–11 класслардынъ окув китаплери, илми эм критикалы куллыклар кулланылган. Терминлерди анъламага эм беркитпеге деп мысалылар ногай адабиятынынъ классиклерининъ эм аьлиги язувшыларынынъ асарларыннан, олардынъ шыгармаларына уьлги болган халк авызлама яратувшылыгыннан алынганлар.

Адабиат терминлерден билимди бегитуув мырад пан созликтинъ ызында тестлер эм тергев соравлар берилген.

* * *

СОЗЛИКТЕГИ КЫСКАРТУВЛАР:

с.б. – *сондай баскалар*,
итал. тилден – *италиан тилден*,
нем. тилден – *немец тилден*,
фр. тилден – *француз тилден*.

А

АБЗАЦ (нем. тилден, йылыстырув) – 1. Тексттинъ биринши сыдырадынъ басынынъ бир аз онъга эрек таювы (кызыл сыдыра).

2. Тексттинъ бир кызыл сыдырадан сонъгысына дейим бир ойды алып барган узыги. Бирерде – ол бир кабатсыз яде кабытлы йыйма болады.

АВТОБИОГРАФИЯ (грек тилден, озим яшав язаман) – ким болса да биревдинъ оз яшавы акында язувы. Шебер адабиятта сондай шыгармага *автобиографиялык* деп айтадылар. Бу асарлар арасына *С. Заляндиннинъ «Меним йылларым»*, *С. Капаевтинъ «Уълкер»* эм с.б. шыгармалар киредилер.

АВТОГРАФ (грек тилден, озим язаман) – язувшыдынъ колязбасы, хаты, китабинде калеми мен калдырган язувы яде кол салганы.

АВТОР (латин тилден, шыгарувшы) – асардынъ иеси. Ол эпиграф пан, сюжет пен, асар тузилиси мен озининъ ойын коърсетип келеди. Эпикалык асарларда автордынъ ойы ушинши озлик авыс пан («ол») бериледи.

АВТОРДЫНЪ ОЙЫ – язувшыдынъ озининъ яраткан асарында айткысы келген ойы. Айтпага,

Ф. Абдулжалиловтынъ «Куьшлилердинъ аьели» хикаесинде ногай авылда баъри ислер яраланган орыс летчигининъ тоьгерегинде барады. Язувшы аьр бир баьтирдинъ кылыгын эткен иси мен, айткан соъзи мен ашыклайды. В. Диденко болса асарда автордынъ ойын алып барады.

Оьзининъ «Сандык» деген балладасында шаьйир Г. Аджигельдиев мунавдай терен ой ман боьлиседи:

*Энди оларга сандыкта бар доьрт муьйис:
Бирисинде кайгы орын бийлеген,
Экиншиси бизим яшав ман муьйис.
Экисине аьли де кол тиймеген,
Бослай калган онынъ эки муьйиси.
Мен сенемен, керекли зат йыйнар деп,
Тек оларда болар бала куьлкиси,
Эм дайым да куьннинъ коьзи яйнар деп.*

АВТОРДЫНЪ СОЪЗИ – язувшыдынъ асарда оьзининъ аты ман баьтирлердинъ акыл-кылыгын, эткен ислерин, яде тоьгерек яктагы затларды эм табиат коьринислерди суьвретлеп куьрсетуьви.

АДАБИАТ – кенъ маьнеде – ямагат маьнеси болган язув, тар маьнеде – шебер адабиат – язув соьздинъ маданиятлыгы. Ол халк яратувшылыгыннан шыккан. Китап шыгып баслаганда шебер адабиат та йол алады. Ол тек соьзлерден яратылган:

союз бен анъ да, суьврет те эм с.б. келбетлер де туьзиледилер. Соннан себеп адабиат баьри затты да кень суьвретлейди эм ашыклайды.

АДАБИАТ ДЕСТАН – лиро-эпикалык уьйкен ятлав. Кобисинше онынъ оьзегинде аьдемнинъ бактысы болады. Бу жанрда, хабарлав шыгармалардагындай болып, сюжет бар. Язувшы, халктынъ тарийхында болган уьйкен ислерди, йигит аьдемлер акында хабарлап, шайирлик тили мен такпаклап язады. Сюжетке автордынъ суьвретлеген затларга оьзининъ берген белгиси де киреди. Соннан себеп адабиат дестаны лиро-эпикалык шыгарма деп саналады. Айтпага, мунда *М. Курманалиевтинъ «Булытлар шашылдылар»*, *Ф. Абдулжалиловтынъ «Кобьпти коьрген Кобансув»*, *С. Капаевтинъ «Суьюви калды халкында»*, *А. Киреевтинъ «Собнмес юлдыз»*, *Г. Аджигельдиевтинъ «Урланган суьюв»*, *К. Темирбулатовадынъ «Элбийке»*, *К. Кумратовадынъ «Тамыз»*, *«Танъ манъында»*, *М. Авезовтынъ «Келеек куьнлерге абыт»*, *С. Майлыбаевадынъ «Заманым»* эм с.б. киредилер.

АДАБИАТ ЙОСЫГЫ – адабиаттынъ айырым бир оьмирде (кень маьнеде – шыкканыннан алып бизим куьнлерге дейим) оьсуьв йолы. Ол адабиаттагы яньылыклар ман тар байланыслы. Бир

оьмирдеги адабиаттагы келбетлер баска оьмирде распайды. Адабиат йосыгы халк яшавын эм ишки дуньясын ашыклайды.

АДАБИАТ КРИТИКАСЫ (грек тилден, актарув) – соьзли шебер шыгармаларды оқып, яшав ман ортаклыгын, баскалыгын, уьстинликлерин яде янъылысларын оьзининъ макаласында, сынамасында, эссесинде яде очеркинде ашыклап коьрсетуьв. Адабиат шыгармаларын оқып, критик язувшыдынъ асары ман онынъ окувшылары арасындагы байланыс йолды алып барады. Ол энъ бириншилерден болып янъы шыгармаларга аьдемлердинъ кужырын келдирип, коьз карамын ашыклап, соьз тувдырады. Адабиат критикасы онынъ теориясы эм тарийхи мен байланыслы. Ол аьлиги асарлардынъ янъылыкларын эм янъылысларын, авторлардынъ адабиатта орнын коьрсетеди. Язувшылардынъ, окувшылардынъ эм кеспили критиклердинъ адабиат критикасы болады, эм оларды бир бириннен айырып билуьв керек.

1. Кеспили адабиат критикасы – бир аьдемнинъ (*А. Сикалиев, Ш. Курмангулова, Н. Суюнова, А. Капланова-Шутукова* эм с.б.) сайлап алган куллыгы болады. Ол шебер соьз яратувшылыгы ман адабиат юруьвининъ ортасында келеди.

2. Язувшылардынъ адабиат критикасы – язувшылардынъ ис йолдасларынынъ шыгармалары акында озъ ойларын айтувы (*Ф. Абдулжалиловтынъ, А. Култаевтинъ, С. Майлыбаевадынъ* эм с.б. макалалары).

3. Окувшылар адабиат критикасы – адабиат исинен эрек болган аьдемлердинъ окыган янъы шыгармалар акында озъ ойларын ашыклап айтувы.

АДАБИАТ ЮРУЪВИ – шебер адабиаттынъ туьп маьнеси, оьсуьви акында илми. Адабиат юруьвининъ жанры, асыл темалары, коьтерген соравлары, туьп маьнеси, суьвретенген баьтирлери, аькелген янъылыклары, туьзилиси, поэтикасы эм с.б. ягыннан адабиатты актарады.

АЗАЙТУВ яде **КЕМИТУЪВ** – 1. Арттырувга карсы болган ярасыклав амал, асарда бир затты кишкей эте берип коьрсетуьв. *Мысалы: «оззинъ туьедей, акылынъ туьймедей»* яде *«бойынъ туьедей, акылынъ туьймедей»*.

Азайтув шебер тилди байытады. Шыгармада кишкей эте берип туьрли затлар коьрсетилмеге болады.

АЙТУВ – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры, яшавда акыл уьйретуьв кенъеслерди келбетли кепте ашыклап, такпаklarдай болып,

кыска сыдырада, ама тамамламай коьрсететаган оьткир соьзлер. Айтув соьйлеген аьдемнинь тилин ярасыклайды. Мысалы: *«ийне мен куйы казгандай», «бир суьринсенъ етиге дейим», «тентеклик уьшке дейим», «туье ятса да табылмаяк», «яманлык кышкырып келмейди», «алгасаган сув тенъызге етпес»* эм с.б.

Язувшылардынъ асарларында айтув тил ярасыклав амаллар болып келеди. *«Оьтирик оьткин болар», «оьтириктинъ оьркени йок», «ел эспесе, шоьптинъ басы кыймылдамас», «халксыз калган котыр болар», «асыкпаган арба ман коян ыслар», «басынъа туьссе, баспакшы боларсынъ», «куьлкидинъ сонъы сыйт болар», «керек уьшин терек йык», «йигиттинъ йыры оьлмес», «авыр болмай, тыныш йок», «йолавышы йолга ярасар», «кызды ким айттырмаган, кымызды ким ишпеген», «аьрекетте – берекет», «доьрт туяклы аттынъ оьзи де суьринер»* деген айтувлар *Ф. Абдулжалиловтынъ, С. Капаевтинъ, К. Оразбаевтинъ, К. Кумратовадынъ* эм с.б. авторлардынъ асарларын байытадылар, окувшылардынъ акыл-билимин, тил байлыгын оьстиредилер.

АЙТЫС – адабиат жанры (ама бас деп халк аьдети болып яратылган), шаьйирлер арасында тенълесуьв, базласув. Ол янъы шаьйирлердинъ ада-

биатта тувувына, олардынъ оьнерлерининъ оьсуйвине ярдам этеди. Айтпага, *Фахруддин Абушахман улы эм Арслан Шабан улынынъ «Карайдар эм Кызыл-Гуьл»* дестанында яс пан кыздынъ арасында айтыс барады. Бу асардынъ ызыннан *Кадрия «Кызыл-Гуьлдинъ йырын»* язады. Сонъ шаьйир *М. Авезов «Карайдардынъ сонъы соьзи»* деген шыгармасын язып, сорауларына явап карайды. Ога явапты *«Кызыл-Гуьлдинъ бозлавы»* ман шаьйир *Ф. Сидахметова* береди. Яс пан кыздынъ арасындагы айтыслар шаьйирлер арасына коьшеди.

АК ЯТЛАВ – кафиясыз, бир соьздинъ кайтаралау ритми мен туьзилген ятлав. Халк авызлама яратушылыгында эм адабиятта XVIII оьмирде бек ийги кулланылады. Ногай адабиятында сондай ятлавлар *М. Авезовтынъ:*

*Уьйден шыктым.
Мунълы сес берип турна,
Ялгыз турна озды уьстиннен.
Озды.*

Ф. Сидахметовадынъ:

*Бактынъ – аямда.
Суьйсем –
Тынысымнынъ йылувы ман эндирип,
Ушыртарман аспанга.
Акылым туьрленсе –
Калтыраган шыбын яннынъ*

Эзип, сувын шыгарарман.

Сак бол арада. –

эм с.б. авторлардынъ шаыйирлигинде расады.

АКТ (латин тилден, ис) – адабиат драмалык асардынъ кутылган бир кесеги. Кобринисти сондай кесеклерден туъзуув бас деп Рим театрында басланган. Ногай адабиятында *Х. Булатуковтынъ «Фатима»* деген кобринисли шыгармасы бир актлы болады.

АКЫЛЛЫ СОЪЗ – аьдемлердинъ кыска, аз соъзлер мен уйкен ойларды ярасык этип коьрсеткен терен ойы. Ол халк авызлама яратувшылыгы такпактан авторы барлыгы ман баскаланады. Айтпага, *«Аьдемлер карта я болсалар, орамлар ясармага боладылар экен» (В. Казаков)* эм с.б.

АЛГЫС – халктынъ касиетин, кылыкларын, динин эм аьдетлерин коьрсеткен, яхшылык йораган халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры. Олар аьдемнинъ ишки дуняясы эм коьнъили мен тар байланыслы болып, яшавда болган аьр-бир яхшылыкка да (*баладынъ тувувына, аьдемнинъ тойына яде эткен ярдамына, йолга шыкканда* эм с.б.) табыладылар. *Мысалы:*

Я кудайым онъласын,

Койынъ эгиз козласын,

*Сегиз туьенъ боталап,
Сегиз келин комласын,
Кыпшақтынь биесин берсин,
Найманнынъ туьесин берсин,
Кудайым Алла бай кылсын,
Доьрт туьлигинъ сай кылсын,
Кетпес даьвлет берсин,
Мырадынъ асыл болсын.*

Алгыс яшавда такпак, ятлав яде аьдет йырларынынъ кебиндей болып туьзилип келедилер. Адабиятта мундай шыгармаларды айырым бир шаьйирлердинъ яратувшылыкларында коьрмеге болады. Айтпага:

*Кая болсын аданасынъ артынъда.
Ая болсын ян йолдасынъ алдынъда.
Ортасында, келин болган карындас,
Шыктай таза намыслы бол дайым да!*
(М. Аvezов)

АЛЛЕГОРИЯ (грек тилден, авыстырып айтув) – ярасыклав-суьвретлев амаллардынъ бир туьрлиси, бир маьнеди юргисткен аньламды яде яшав затын белгили келбет пен авыстырып суьвретлев. Аллегория коьбисинше басняларда, эртегилерде болады. Айтпага, *аьйлежи аьдем – туьлки, куллыкшы аьдем – кумырска, коркак аьдем – коян* эм с.б.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (латин тилден, аьрип) – шаьйирлик асарда яде кара соьзде шебер соьй-лемди аньлы, ярасык этер уьшин *бир тартык сестинь* кайтаралап айтылувы. *Мысалы:*

*Куьмисли иер уьстине
Коекек баьтир ярасыр.
Коекек баьтир колына
Алтын камышы ярасыр.
Как-как этейим,
Какай берсень кетейим,
Ярк-ярк этейим,
Яркай берсень кетейим.
Аласамды токтатпа,
Эсигинь алдын коклатпа!*

(«Коекек баьтир»)

АНАФОРА (грек тилден, туьзетуув) – бир ок соьзди ятлав басында яде асарда кайтаралап айтув, яде бирдей баслав. *Мысалы:*

*Соньгы ойы: Эли эди эсинде.
Соньы кере оьз халкына карады.
Соньы соьзи: яшав эди сесинде,
Соньы кере курып калган эрнинде
Ногай кыздынь аты аста коьринди.*

(Г. Аджигельдиев)

Яде:

Сав оьмири – калкып барган турналар,
Сав оьмири – шоьл кыдырган домбра саз.
Сав оьмири – туьнде куьткен хабарлар,
Сав оьмири – отыз йыл тек, калай аз.

(М.-А. Ханов)

АННОТАЦИЯ (латин тилден, кыска язув) – китаптин иштелигин аңлаткан кыскаша хабар. Айтпага, шаыйир *М. Авезовтынъ «Бир увыс топырак, бир увырт сув»* деген китабининъ 4 бетинде язылган: *«Бу китабине шаыйирдинъ ызгы йыларда язылган ятлавлары эм дестанлары ман бирге, автордынъ муннан алдынгы заманда шыккан китаплериннен алынган асарлар да киргистилинген»*.

АНТОЛОГИЯ (грек тилден, шешекей йыйнайман) – айырым бир шаыйделердинъ яде айырым бир халктынъ сайлап алынгын шаыйирлик асарларынынъ йыйынтыгы. *Мысалы: «Ногай шаыйирлигининъ антологиясы»* Махачкалада 1996 йылда баспадан шыккан.

АНТОНИМЛЕР (грек тилден, карсы ат) – маънесине коъре бир союзге карсылас келген баска союз, шебер шыгармаларда каптырылысты куышлендиретаган суъвретлев амал. *Мысалы: куын – туын, аз – коьп, ак – кара, уйклады – уянды* эм с.б. Олар такпакларда коьп болады. Айтпага, ***яхшы ярастырар, яман таластырар; билеги юван бирди йыгар, билими юван мынъды йыгар; дос йылатып уйретер, яв куьлип уйретер*** эм с.б.

АРТТЫРУВ – троп, предметтинъ яде истинъ кебин шебер кепте этувъ («Юрегинъ ше сенинъ тавдай бийик»), ярасыклав-суьвретлев йол, бир заттынъ кебин-кувшин, аьлин бек уйкен этип келбетли суьвретлев. Арттырув халктынъ эпос шыгармаларында, эртегилерде эм с.б. асарларда ийги кулланылады.

АСАР – аьдемнинъ ойын алып барган, уйкен маьнеди толтырган, кагытка язылган шыгарма. Сондай асарлар арасына язувшылардынъ ят-лавлары, дестанлары, хабарлары, хикаелери, романлары эм с.б. шыгармалары киредилер.

АСАРДЫНЪ АТЫ – окувшы ман соьйлесуьвге деп айырым этип язувшыдынъ алган соьзи. Ол окувшыды соьйлесуьвге шақырып, шыгармадынъ бир кувшли ери болып, туьзилесине кирип, оьткир соьз яде соьз биригуьви болады. *Мысалы:* «Эки яшав» Х. Булатуков, «Аьруьв нышан» Ф. Абдулжаллилов, «Ювсан» С. Капаев, «Халкыма» Кадрия, «Оьмирликтен атлы» К. Кумратова, «Алтын шыбын» И. Капаев эм с.б.

АСАРДЫНЪ БАСЫ – ат тагылган яде сан берилген китаптинъ, макаладынъ туьзилесининъ белгисин алып барган узьзиги яде боьлиги. Айтпага,

баслары сан ман белгиленген асарлар *А. Култаевтинъ «Басамактар»* (биринши басы, экинши басы, ушинши басы, ... тогызыншы басы) эм *С. Капаевтинъ «Ювсан»* (I, II, IV, ... XX, ... XXXIV) деген хикаелери боладылар.

«Кайгысыз заман», «Ким айыпты?», *«Эски аьдет курман сорайды», «Кара булытлар»* эм с.б. *Б. Абдуллиннинъ «Кыр баьтирлери»* романынынъ баслары боладылар.

Шайирлик асардынъ баслары сюжеттен сюжетке коьшуувди яде заманга коьре туьзилсининъ белгисин билдирген амал болады. Айтпага, *С. Капаевтинъ «Суюви калды халкында»* деген поэмасы сондай *бес* (I–V) баслардан туьзилген.

АССОНАНС (латин тилден, тегис сесли) – сыдырада, йыймада, шувмакта бир ок *созык сеслердинъ* кайтаралап келуьви. *Мысалы:*

Казан болмай, ас болмас.

Камыс болмай, кос болмас.

Намыс йойган инсаннан

Янга керек дос болмас.

(З. Булгарова)

АХЫРЫ яде **СОНЪЫ** – асардынъ ызы. Ол шыгармада туьгилистинъ шешилиуьви мен яде ызгы соьзи болып келеди. Бир асарлардынъ ызы ашык болып калмага да болады. Айтпага, *Фахруддин*

Абушахман улы ман Арслан Шабан улынынъ «Карайдар эм Кызыл-Гуъл» дестаны.

АЪ

АЪДЕМШИЛИК – аъдемди суъюв, ога йылы карав. Сонъында тек аъдемлерди тувыл, баска януварларды да суъювди эм саклавды анълатувга коъшеди. Ногай адабиат шыгармалары окувшыларды тек ийгиликке уйретеди эм аъдемшиликти асардынъ асыл негизи этип алып барады.

АЪДЕТ ЙЫРЛАРЫ – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры, халк яшавындагы аел эм заман аъдетлери мен байланыслы болган йырлар. Аел аъдет йырларына *той* («*Яри-яр*», «*Той баслар*», «*Боза*», «*Гостакай*», «*Келиншекке*», «*Олалай-алалай*»), *бесик* («*Аьдий, аьдий, аьди-ав*», «*Лаъв-ляв, бала, лаъв, бала*», «*Кызым, кызым, кыз тана*»), *бозлавлар* («*Келиншек бозлавы*», «*Йигит оьлгенде*», «*Уьй басы хатын оьлгенде*») эм с.б. йырлар киредилер.

Заман аъдет йырлары халктынъ яшавында язда, куъзде, кыста эм язлыкта болатан туърленислер мен байланыслы. Мунда ийги емис алмага, онъыслыкка етпеге, куън шакты оьзине керекли кепте туърлендирмеге тилеги мен айтылып шыккан

шайирлик болады. Олардын арасына «Навруз келди»:

*Яз келди яппан,
Тигилди кара саппан!
Энди келди яз заман,
Шаьбден, шаьбден!
Азан, азан!
Навруз келди, мубарек!..*

«Коекек-баьтир»:

*Коекек-баьтир уйде ме экен,
Иер-турманы шуьйде ме экен?
Ак шал аты бавда ма экен?
Бавда болса киснесин.
Куйрыгын-ялын тислесин...*

«Андыр шопай»:

*Оп, оп, андыр-шопай,
Ямгыр явсын, я Алла,
Арпадан, бийдайдан,
Биз тилеймиз кудайдан...*

«Такта куршак», «Шарамазан» эм с.б. киреди.

Б

БАЛЛАДА (итал. тилден, биюв) – лиро-эпикалык шайирликтин бир кеби. Баьтирлик негизин юргисткен, келбеттин бир эткен яшав затын сувьретлеген, уйкен болмаган, сюжетли ятлав кебинде язылган шыгарма. Сондай асарлар арасына

Кадриядынъ «Анадынъ оьлүьви», К. Кумратова-дынъ «Заман», Г. Аджигельдиевтинъ «Сандык», А. Култаевтинъ «Эстелик пен соьйлесуьв» эм с.б. киреди.

БАСЛАПКЫ ОЙ – боляк асардынъ язувшы-дынъ басында тувган энъ алдынгы кеби. Ол яратувшылык баскышынынъ энъ биринши басамагы болады эм асардынъ туьп маьнесин ийги кепте шешпеге ярдамласады. Язувшы баслапкы ойды язаяк асардынъ тарийхиннен баслайды, эм оны оьзининъ басында коьп заман алып юрмеге, сонъ уьлестирмеге, оьстирмеге эм уьйкен асар этип язбага болады. Бирде ол толы кепте ызына етпей эм асарга айланмай, тек ой болып та калады.

БАСНЯ (чех тилден, дестан) – куьлкили, селекели маьнеди юргисткен, акыл уьйретуьв, эдаплык ой токтасы болган кишкей шаьйирлик хабар. Ногай адабиятында *Ф. Абдулжалиловтынъ «Эсик эм тесик», «Коян эм бака», С. Заляндиннинъ «Янъы туькен», «Шагыр эм боьри», «Кораз эм Кобкек», К. Оразбаевтинъ «Эрислес», А. Киреевтинъ «Эшек эм Ат» эм с.б. баснялары белгили.*

БАХШЫ – ашыклык дестанларды йырлайтаган аьдемлер. Бахшылар йырлаганда кобыз, домбра эм с.б. саз алатлар кулланганлар. Олар озлерининь йырлаганы ман халктынъ яшавга карасына, олардынъ сезимине, ишки дуньясына эс эткенлер.

БАЬТИР – шебер асарда ис бардырган келбет. Ол шыгармада бас яде экинши орынды алмага болады. *Мысалы: Б. Кулунчаковадынъ «Казбек»* хикаесинде алдынгы орынды окувшы яс *Казбектинъ* келбети алып барады. Шыгармада катнаскан *Апузар, Зухра* эм с.б. экинши орынды тутадылар.

Эпикалык яде драмалык асарларда коьп баьтирлер суьвретленеди. Айтпага, *Ф. Абдулжалиловтынъ «Каты агын»* эм *«Бес камышы – берекет»* романидилогиясында авыл яшавшыларынынъ келбетлери катнасады. Олар уйкен яде кишкей болса да, баска келбетлерди ашыклап, аьр бириси оз келбети мен автордынъ бир ойын алып барадылар.

Адабиат шыгармада шебер баьтир бир заманнынъ, дуньяда бир туьрленистинъ ойын эм касиетин алып барады. Айтпага, *Х. Булатуковтынъ «Фатима»* деген коьринис шыгармасында *Исмаил* эски заманнынъ (Совет йылларына дейим) аьдеми. Ол сол йыллардагы аьдемлердинъ кылыгы эм аьдетлери мен белгиленген.

БАЬТИР ЙЫРЫ – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры, халк эпостынъ бир боьлиги болып келеди. Бу шыгармаларда ногайлардынъ коньысы халклар ман байланысы, оьз Элин душпанлардан коршалавы, залым ханлар эм мырзалар ман куьреси коьринеди. Ногай халкы тарийхте оьзининъ сылув кызлары ман, йигитлери мен, ордасы ман сав дуныяга белгили болган. Солай ок халк бай авызлама яратувшылыгында оларды суьвретлеген. *Аьлим А. Сикалиевтинъ «Ногайдынъ кырк баьтири», «Ногай баьтир йырлары»* китаплерине *«Айсылдынъ улы Амет баьтир», «Мамай», «Шора баьтир», «Эдиге»* эм с.б. шыгармалар киргенлер.

Баьтир йыры кара соьз эм шаьйирлик соьйлесуьвиннен туьзилген. Йыравлар саз алатлар (кобыз, домбра эм с.б.) кулланып, оларды халкка эситтиргенлер. Уйкен йырларды эсте тургыстпага кыйын болганнан себеп, олар асыл темасын эм терен ойын саклап, соьзлерди маьнеси бирге болган баскалары ман авыстырып, йырлаганлар. Соннан себеп бир йырдынъ вариантлары болады, эм олар казах, татар, кумык эм с.б. туьрк халкларга кень белгили.

БЕЙИТ – туьзилуьви яктан шынъга усап келген, тек 6, 7, 8 сыдыралы болган, маьне ягыннан йыр ман келисли, бувын саны 17-ге дейим еткен

халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры.

Мысалы:

*Дунья деген тар экен,
Юргеннен сонъ.
Камыр деген кенъ экен,
Оьлгеннен сонъ.
Йоллар деген узак экен,
Кашканга.
Оьмир деген кыска экен
Яшаганга, эй-эй-эй.*

Яде:

*Бир тав бейит,
Эки тав бейит,
Уьш тав бейит,
Даьветлидинъ кызын алсанъ,
Бас басынъа келер бейит.
Яв уьстине явлар келсе –
Онда болар акка сыйыт.*

БЕСИК ЙЫРЛАРЫ – баладынъ бесикке салып уйклатувы ман байланыслы болган халк авызлама яратувшылыгынынъ бурынги жанларынынъ бириси. Онда халктынъ яман янларга эм олардан балады саклавшы ийги ян барына ыйнанымы коьринеди.

«Лавь-лавь, бала боьлейим», «Аьйди-аьйди, аьйди-ав» эм с.б. йырларында аьдемлер озь саьбийлерин бек суьйгени, ога наьсип эм ден савлык йораганы акында йылы хабар барады. Бу йырлар анадынъ,

саъбийди юмсақ колы ман коршалап, юрегине
парахатлык салып, ак юрегиннен йырланады:

*Лаъв-лаъв балам, мен боълейим бесикке,
Сав кутыл сен мен боълеген бесиктен.
Ойнап киреш, таътли балам, эсиктен.
Байлаган бавым, бала, ышкынсын,
Басынънан бир аьруьв куслар кышкырсын.
Ол куслардынъ канатлары колда болар,
Сенинъ аьруьв атанъ келе болса, йолда болар.
Йолыкканнан ол бизди сорай болар,
Сораганнан бир аьруьв хабар ала болар.*

Бесик йырлар бас деп тувган тилдинъ назлы
анъына, тербиясына уьйретеди. Сондай шыгарма-
ларды адабиятта да коьп коьрмеге болады. Айт-
пага, М. Курманалиевтинъ «Аьйдий, аьйдий этер
бу», «Ана соьзи» деген ятлавлары анъга салынып
бесик йырлары арасына кирип калганлар.

Библиография (грек тилден, китап язаман) –
китаптинъ иштелигин эм кыр коьринисин (авторы,
аты, касиети, шыккан ери эм йылы, бети, баасы эм
с.б.) кыскаша суьвретлев; язушыдынъ асарлары-
нынъ яде яратувшылыгы акында илми ислерди
коьрсетуьв; китапте, макалада яде бир сорав
акында баспаланган ислерде кулланылган адабият.

Бозлав – халк авызлама яратувшылыгынынъ
коьмуьв аьдет йыры. Ол аьдемнинъ дуныядан

кешуъвине кайгырып хатынлардынъ авызыннан шыккан шыгарма. Айтпага:

*Бийкелердинъ бийкеси,
Бийик тактынъ иеси,
Тастарын орай салынган,
Тамагынынъ астыннан
Ишкен асы коьринген.
Тувмагалы уйдинъ иеси,
Толысыган коьп наьвметтинъ маьнеси,
Коьшпем, коьшпем деп эдинъ,
Коьшпем еткен басынъа.
Коьш токтатып ас берген
Сонысы еткен басына,
Каты янып тез соьнген,
Капилистен атланган.*

Бозлавлар халктынъ дуныядан кешкен аьдемди кайдай ийги болганын суьвретлеп, ялгыз калганга, келген казага кайгырып, коьмекейи ашувга толып айтылган шыгармалар болады. Адабиятта олар авторлар ман асарлардагы туьгилисли ерлерди куьшлендирмеге деп кулланыладылар. Мысалы, *Эльбурган Найман улынынъ «Бекмырза»* дестаны:

*Карындасынъ сенинъ Балакоьй
Танъ манъыннан уянып...
Айдай ярык бетине
Айкы-туйкы йол салып,
Сен коьрмеген экенсинъ.
Сенинъ уьшин
Мен тирилей оьлгенмен!*

Халк авызлама яратувшылыгын йыповшы *Т. Акманбетов* коьмуьв аьдет йырларды *бозлавишы хатынлардынъ* авызыннан язып алып, «*Коьз ясым нур болсын*» деген йыйынтыгында баспаланган.

БОЪЛМЕШИ – ятлавда сыдырады ритми ягыннан 2–3 кесекке боьлип келген зат. Узын сыдыралы ятлавды окыганда ол (/) токтав белгиси болып келеди. Айтпага халк дестанында:

*Агаштынъ басын кессенъ, / туьби калар,
Экевдинъ биреви оьлсе, / биреви калар,
Ялгыздынъ оьзи оьлсе, / неси калар?
(«Бозйигит»)*

Яде адабиаттан мысалы:

*Бийик ушып / булытларды озсанъыз,
Умытпанъыз / картайган деп сиз мени,
Коьнъил кувнап / сиз, гуьллерим, яшанъыз,
Нурларынъыз / йылытып юрегимди.
(Г. Мурзаева)*

БУВЫН – уьн, сес яде соьзде бир тыныслы кепте айтылган сеслердинъ байланысы, ятлав оьлшемининъ асылы. Ногай тилинде шайирлик асарлар бувын эм ургыдынъ куьши мен туьзиледилер:

*Сексең беске́ келге́нмен, (Т)
Сексе́н баьтир коьрге́нмен, (Т)
Токсан беске́ келгенмен, (Т)
Токса́н баьтир коьрге́нмен. (Т)
(«Шора баьтир»)*

В

ВАРВАРИЗМ (грек тилден, ят зат, ят элден) – баска тилден кирген союз яде союз байланысы. *Мысалы:*

Клоун-шайпак куьлдирер...

.....

Музыкантлар-маймыллар,

Кайканъ-кыйканъ кыймылдап,

Гитарада ойнарлар.

Каздай йырлар канъкылдап...

Циркке барсанъ – уыйкен завк!

Цаца циркте тапты мавк!

(М. Аvezов)

Язувшылар яшавда янғы затларды айтпага янғы союз йок болганнан себеп баска тилден кирген союзлерди оьз шыгармаларында варваризмлерди кулланадылар.

ВАРИАНТ (латин тилден, туьрленетаган) – язувшыдынъ асардынъ уьстинде ислегенде язган колязбаларынынъ ызгысына карсы болган туьрликлери. Бу вариантлар бизге автордынъ баслапкы эм сонъгы ойын анъламага ярдам береди.

Бир шыгармадынъ вариантлар барлыгы халк авызлама яратувшылыгынынъ асыл негизи болады. Сондай затты, айтпага, халк дестанларда, баьтир эм казак йырларда яде с.б. шыгармаларда коьрмеге болады.

Г

ГРАДАЦИЯ (латин тилден, аста-аста оьсуув, козгалув) – соьзлердинь яде йыймалардынь маьне ягыннан аста-аста куьшленип («*Ыржайды, куьлем-сиреди, шеги катып куьлди...*») яде тоьменлеп, азайып алынгань («*Озды куьнлер, айлар, йыллар...*»).

Д

ДАЙЫМЛЫК БИРИГУВЪ СОЪЗЛЕР – оьзлери-нинь бас маьнелерин йойып бир ортак маьнеди анълаткан соьзлердинь биригувьи болады. *Мысалы: билекти туьрип ислев, соьзи суьектен оьтеди, авызды коьпиштуув, бас алдатув, акылга тиюв, мыйга курт туьсуув*, эм с.б. Олар, соьз биригуввлериннен туьзилсе де, бир соьз бен айтылган маьнеди де анълатадылар. Айтпага: *кулак салув – тынълав, тоьбеси коькке етуув – суьйинуув* эм с.б. Дайымлык биригув соьзлердинь ишиндеги соьзлер туьрленип болмайдылар. *Мысалы: «мыйга курт туьсуув»* дегеннинь орнына «*мыйына куьпелек туьсуув*» деп, «*бас алдатув*» дегеннинь орнына «*басты алдатув*» деп, яде «*тоьбеси коькке етеди*» дегеннинь орнына «*коькке тоьбеси етеди*» деп айтпага ярамайды. Дайымлык биригув соьзлер

шебер тилде ярасыклав амал орнына кулла-надылар. Ногай тилине олар адабиат шыгармалардан да келгенлер. Айтпага, *Шал-Кийиз Тилениши улы – ярмай оьтин алган сонъ, яла мынан оьлерсинъ, ак соьз; Арслан Шабан улы – дивана болып, заьр шегемен, казак шыгып кетпесе* эм с.б.

Ногай тилиндеги дайымлык биригуьв соьзлерди йыйнап, орыс тилине де коьширип, аьлим *Д. Шихмурзаев* оьзиннинъ соьзликлеринде баспа-лаган.

ДЕСТАН – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры, эпостынъ бир боьлиги – ашыклык йырлар болып келеди. Олардынъ арасына «*Бозйигит*», «*Аьриз эм Ханбер*», «*Тахир эм Зухра*», «*Козы-Коьрпеш и Баян-Сылув*», «*Куьнтувган эм Кол-бике*», «*Тоьлеген эм Кыз-Йибек*» эм с.б. киреди. Дестанлар тенълик, дослык, алаллык, келин айттырув темаларын коьтерип, байлар ман ярлылар, эркеклер эм хатынлар, аталар эм балалар арасындагы карсылыкты эм туьгилисти ашык-лайдылар. Шыгармалардынъ бас баьтирлери – бир-бирине ашык болган яслар. Бу яслардынъ атлары ман дестанлар да аталганлар: «*Тахир эм Зухра*», «*Ариз эм Ханбер*» эм с.б.

Дестан, баьтир йырларындай болып, кара соьз эм шаьйирлик соьйлесуьви мен язылган. Кара соьзде

яслардынъ яшавын, бир-бирлери мен танысувын, ашык болувын, олардынъ коьрки мен, кийген кийими мен, тоьгерегинде яшаган аьдемлер мен оьткен яшав йыллары акында хабарланады. Сонъ баьтирлердинъ арасындагы соьзлер соьйлесуьв яде монолог пан бериледи.

ДИАЛЕКТ СОЪЗ (грек тилден, ерли соьйлев) – адабиат тилден баска, айырым бир ерде яшайтаган аьдемлердинъ соьйлев тили. Сондай болып кобан эм дагыстан ногайларынынъ тиллеринде айырым-лыклар болады:

<i>караногай диалект</i>	<i>кобан диалект</i>
<i>боьлме, уьй</i>	<i>пеш</i>
<i>кеде</i>	<i>яс</i>
<i>кыр</i>	<i>сьяк</i>
<i>олтыргыш</i>	<i>шат</i>
<i>куьен</i>	<i>сувагаш</i>
<i>баьриси де</i>	<i>коьтереси де</i>
<i>шоран</i>	<i>уйык</i>

ДИЛОГИЯ (грек тилден, экинши кере кайтаралав) – айырым болган, бир ойды анълаткан эм баьтирлерди биринши кесектен экиншисине алып барган, эки асардан туьзилген шыгарма. Ногай адабиятында *Ф. Абдулжалиловтынъ «Каты агын»* эм *«Бес камышы – берекет»* деген роман-дилогиясы белгили.

Сондай уыш шыгармадан туьзилген асар **«трилогия»** деп айтылады.

Дияр, шынъ – кыйын болмаган доьртликтен, карсыласкан яде базласкан эки кесектен туьзилген йыр. Ол кайдай темага да багысланады. Диярлар эм шынълар сарынлардай куллыкта, айтыстай тойда базласканда **шынъшылар ман** йырланадылар. Бу йырлар аьдемнинъ болган эм озине айтылган зат-ка сол сабат эткен явабы болып келедилер:

*Ярым домбра сайлайды, / бек шувласын, дияр,
Кырда трактор ойнайды, / ис яйнасын, дияр!*

Маьне ягыннан шынъ сарынга усап келеди, тек туьзилуьви мен, аны ман айырылады. Айтпага, сарын доьрт сыдыралы, кеселес кафиялы шувмак болады, шынъ болса 11 бувынлы эки кафиялы, ызында «яри-яр» деп биткен сыдыралардан туьзилген шувмак:

*Кошкар муьйиз, кол сандык /
 козга толыдыр, яри-яр,
Эки коьзинъ йылтырап, / шынъга олтыр, яри-яр;
Шынъ дегенинъ не заттыр, /
 келистирсенъ, дияр,
Шынънан сарай саларман / эристирсенъ, дияр;
Душпан сегиз, дос эгиз, / сен оны бил, дияр,
Суьйген ярдан айырап, / суьексиз тил дияр.*

Бу йырлардынъ ишинде сейирли обьтир созлерди эм тувра табылган келбетлерди коьресинъ.

Диярлардынъ эм шинълардынъ байыр озъ анълары болмайды: бир ок олардынъ бир неше туърли анъ ман, яде, керисинше, бир неше туърли-туърли диярлар эм шинълар бир анъга салынып йырланмага болады.

ДОБРТЛИК – кишкей, добрт сыдырадан туързилген ятлав. Ногай шайирлерининъ арасында добртликлер коьп расадылар. *Мысалы:*

*Бу дуньяда бир куьн менсиз танъ атар,
Ямгыр явып, камырымда шанъ ятар,
Язганымнан добрт сыдыра болса да,
Ян азыгым деп окыган табылар.*

(М. Авезов)

Яде:

*Наьсибинъди ясынъда
Озъ колынъ ман ийтеме.
Барда, барды сакламай,
Йокты янып излеме.*

(К. Бариев)

ДРАМА (грек тилден, ис) – адабиат жанрдынъ бир кеби, соьйлесуьв, монолог кебинде коьрсетиледи. Ол – яшавды баьри ягыннан да суьвретлеген коьринис шыгарма, онда туърли туьгилислер коьрсетиледи. Айтпага, *Д. Шихмурзаевтинъ «Козгалыс», «Канлы йол»* деген асарлары.

ДРАМАТУРГ (грек тилден, исши) – драмалык асарлардынъ авторы. Айтпага, *А.-Х. Джанибеков, Б. Абдуллин, Р. Керейтов, М. Киримов* эм с.б.

ДРАМАТУРГИЯ (грек тилден, ис) – бир язувшыдынъ драмалык кебинде яратылган асарлары. Айтпага, «*Атлы кыз*», «*Данъыл йырлайды*», «*Салам, Салимат*», «*Эртенъги салкын*» эм с.б. китапларга кирген коьринис шыгармалар *М. Киримовтынъ* драматургиясын туьзедилер.

Е

ЕТИБУВЫНЛЫК – адабиятта кенъ кулланылган бувыннынъ санына коьре туьзилген ятлав оьлшеми. *Мысалы:*

Бир туьс буьгуьн коьрдим мен, (7)

Ярдынъ юзин коьрдим мен, (7)

Ушып тавга кондым мен, (7)

Экев болып конаман, (7)

Уьшев болып ушаман. (7)

(«Тахир эм Зухра»)

Етибувынлык ногай тилде ургы соьзлерде ызгы бувынга туьскеннен себеп, адабиятта коьп расады:

...Бурын-бурын заманда (7)

Копый кораз яшапты. (7)

Боьрки шамдай басында (7)

Яркырапты, яйнапты. (7)

(К. Кумратова)

Ж

ЖАНР (фр. тилден, коьрк, кеп) – адабиятта асардынъ кеби. Айтпага, сондай кеплер: эпикалык (роман, хикае, хабар, очерк), лирикалык (лирикалык ятлав, йыр), лиро-эпикалык (дестан, баллада), драмалык (коьринис асарлар) болады.

ЖАРГОН (фр. тилден, соьйлев) – адабият тилге кирмеген, аьдем оьзи ойлап шыгарган соьзлер. Аьр-бир куьптинъ, авылдынъ сондай оьз соьзлери болады. Мысалы: «*ай, каьш*», «*зык*». Яде урлакайлардынъ тилинде «*каргалар келеятыр, сыпырылайык*». «*Каргалар*» деп аьлиги полицияга айтадылар.

Язувшылар оьз шыгармаларында жаргонларды баьтирдинъ неше яста экенин, кайсы куьпке катнасатагынын яде онынъ ишки дуныясын аньлатпага кулланадылар.

З

ЗЕЙИН – аьдемнинъ бир затка (илмиге, маданиятка, саниятка эм с.б.) яратылган оьнери (оьнершилиги). Онынъ асылы ой, бир затты ойлап шыгарув болады. Оьнершиликти оьстирмеге эм уьлестирмеге аьдемге ярдамласкан ер эм уьйкен куллык

этув тийсли, неге десе зейинлик толы кепте ашыкланмай соьнип калады. Адабиятта аьр-бир автордынъ шебер асарлар язувга оьнершилиги зейинлигин коьрсетеди.

И

ИС – эпикалык эм драмалык шыгармаларда сюжет йолынынъ керекли ягын алып барган, баьтирлердинъ (олар катыспаган туьрленислерден баска болып) эткен затларынынъ биргелесуви. Айтпага, баьтирлердинъ айткан соьзлери (*яска карап шамланды; тавысын коьтерип айтты*), муьшелерининъ коьзгалувы (*тонъган колларын уйкалады; аякларын бир-бирининъ уьстине салды*), бетининъ (*касларын туьйирди; авызын шуьртейтти, коьзин уйкалады*), коьнъилининъ (*кышкырып куьлди; ашувыннан кан кусты*) эм ойынынъ (*конъысына бармага токтасты*) туьрленуви, этпеге суьйген затлары (*кетпеге алгасады; уйге карап йоьнеди*).

Мысалы:

*Карланды, баьтир, карланды,
Каты яман шамланды,
Бузгыланды, бувсанды,
Буздай темир курсанды,
Ел етпес аьрув атты минди энди,
Бу кеткеннен кетти энди,*

*Оьгиз тоьбе бойында,
Йоьней байдынъ юртында,
Али-бийге етти энди.
(«Шора баьтир»)*

Ис асарда баьтирлердинъ тыскы туьрленисин анълатады.

ИС ЙОСЫГЫ – асардынъ сюжетининъ бир кесегининъ толы маьнесин суьвретлеген уьзик.

ИШТЕЛИК – китаптинъ басында яде ызында, кол язбадынъ яде баспаланган адабиат шыгармадынъ басларын, яде ишиндеги баска кесеклерин бетлери мен салып, туьзип язылувы. Иштелик шебер, илми, критикалы, публицистикалы ислердинъ асылы болады.

Й

ЙЫЙЫНТЫК – 1. Бир неше авторлардынъ асарларыннан туьзилип баспаланган китап. *Мысалы: «Яслардынъ тавысы», «Оьсиет», «Йыр иеси мен эдим...»* эм с.б.

2. Оьзининъ айырым бир заманы ман шыгатаган туьрли асарлардан туьзилген китап. Онынъ ишинде шаьйирлик, кара соьз, драматургия, критика, илми шыгармалар баспаланады. Ногай тилинде *«Тувган ерим», «Байтерек»* эм с.б. йыйынтыклары белгили.

ЙЫР – аңга салынып йырламага деп язылган ятлав кебинде шыккан халк авызлама яде адабиат асар. Айтпага:

*Ишимнен йылы мага,
Йок себеп йыламага.
Кобньилим ярык болганга,
Йыр яздым йырламага.*
(К. Мамбетов)

Бу енбил шыгармаларда шувмак, кафия яде эжуув болмага тийисли. Кобп ногай язувшылардын асарлары да йырга айланганлар. *Мысалы, Г. Аджигельдиевтинъ «Куслар, куслар...», «Меннен баска бар болса»; Кадриядынъ «Аъзиз анам», «Ата юртым», «Сага», «Рахатлык»; К. Кумратовадынъ «Суьйген юрек», Ф. Сидахметовадынъ «Анамнынъ тувган куьнине»* эм с.б. шыгармалар.

ЙОКЛАВ, ЮБАНТУВ – коьмуув аьдет йырларынынъ бир туьрлиси, аьдемнинъ дуньядан тайганлы кесек заман озганнан сонъ, ювыгын йойган аьдемлердинъ конъилин коьтермеге, юреклерин парахатландырмага деп багысланган шыгарма.

ЙЫРАВ – баьтир йырларды йырлайтаган аьдем. Олардынъ арасында *Сыбыра йырав, Манъка йырав (XIV), Шал-Кийиз Тилениши улы, Асан Кайгылы, Йийрениши Шешен, Досманбет Азавлы*

(XV–XVII), сонъгы оьмирлерде *Исмаил Мажарлы* (XVIII), *Менъли-Шейх Исмаил улы* (XIX), *Негмат Айбат улы* (XX), *Арслан Шабан улы* (XIX–XX), *Баймурза Манан улы* (XX) эм с.б. атлары белгили боладылар. Ногай халк ярыкландырувшысы *А.-Х. Джанибеков* Аштархан, Караногай, Ашикулак, Бештав эм Кобан йырав мектеплерди белгилейди. Ондагы йыравлар бир-бири мен катнасканлар эм бир-бирининъ усталыкларына уйренгенлер.

К

КАЖАВЛАМА – сеслерине коьре туьзилген кафиялы соьзлер ойыны, коьбисинше омонимлерден туьзиледи. *Мысалы: Коьп ашама, аша аз, / Семирерсинъ, бираз аз.*

КАЗАК ЙЫРЫ – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры, оьз еринде кешине алмай, байлардынъ эткен зорлыкларына тоьзалмай, оларга бойсынмас уьшин, олардан оьшин алар уьшин ят ерлерге «казак шыгып» кеткен ярлы йигитлердинъ шыгарган йырлары. Бу шыгармалар ярлылык, ялгызлык, тувган ер, суьюв, байлардынъ зорлыгы, ата юрты, кара халк, тенълик, баьтирлик, коркаклык акында соьз коьтерип, сол темаларды философиялык кепте шешеди. Айтпага:

*Кызыл ийзен, ак ювсан,
Байлардынъ малы отламай йыйылмас,
Омырав язып, ок тийсе,
Кан буркырап тыйылмас.
Саблесер коыйлек кан болса,
Сыгып ювар карындас,
Басынъа бир кыйынлык ис тувса,
Суев болар аданас.
Аданастан неси кем,
Казаклыкта бирге юрген ян йолдас.*

Казак йырдынъ туйп маьнеси – байлар ман, теньсизлик пен куьрес.

КАЙТАРАДАВ – йыймада бир соьздинъ яде маьнеси ювык келген соьзлердинъ кайтаралап айтылувы. Ол аьдемлер арасында соьйлегенде коьп расады. Сондай кайтаралавды адабиат асарларда коьрмеге болады. *Мысалы:*

«Туьнегуьн... Буьгуьн... Танъла... Сосы вакытлар меним басымда айланьп турадылар.

Соны ман туьнегуьн. Туьнегуьн мен коьлге бармадым. Туьнегуьн мен асык ойнамадым. Туьнегуьн тоьбе баска барьп тетей мен олтырмадым.

Буьгуьн... Буьгуьн мен эртенъ мен буфетти ашып карадым: онда туьрли каьмпетлер бар эдилер...

Танъла келип калса ша?! Танъла мен атам ман Терекли-Мектебтеги пионер лагерине бараяк-пан...

Туйнегуьн кеткен. Буьгуьн кетип калса, танъла келер. Мага танъладынь болганы керек» (А. Култаев «Туйнегуьн, буьгуьн, танъла»).

Кайтаралав аьдемлердинъ, баьтирлердинъ соьзлерин ашыклап, бек кенъ драмалык шыгармаларда расады. Соьзди ярасыклав ушин ол шайирликте, боьтен де халк авызлама яратувшылыгында кулланьлады. *Мысалы:*

*Базарбайдынъ Тоьлеген,
Оннан оьтип йобнеген.
Оннан оьтип Тоьлеген,
Тагы айкасты бир коьшке,
Кобш алдына караса,
Бир кыз кетип барады...
(«Тоьлеген эм Кыз-Йибек»)*

КАЙТАРЛАМА – аьр шувмактынъ ызында кайтаралап айтылатаган бир ок соьз яде сыдыра. Ол ятлавдынъ коьнъилин коьтереди. Айтпага:

*Кобзлеримнинъ нурлары,
Юрегимнинъ сазлары,
Ойларымнынъ анълары,
Яшавымнынъ язлары –
Сенсинъ, меним аьруьвим!
Алтын айдынъ кайыгы,
Юлдызлардынъ ярыгы,*

*Коьрки ясыл шоьлимнинь,
Ярасыгы тоьримнинь –
Сенсинь, меним аьруьвим!
Ап-ак кардынъ сувьгы,
Коьз яслардынъ тузлыгы,
Суюьвдинь энъ иссиси,
Йырларымнынъ маьнеси –
Сенсинь, меним аьруьвим!
(Э. Кожасева)*

Йырларда кайтарлама эжуьв болады.

КАЙТАРЫП АЙТУВ – туьрли соьзлердинь, йьймалардынъ йыр сыдыраларында кайтаралап айтувы сувьретлевди куьшлендиреди, йырдынъ ишинде терен маьнели ерлерин айырып белгилейди, йыр сыдыраларын анълы этип бир-бири мен байлап келеди. Кайтарып айтув ятлав соьйлемде кафияды куьшлендиретаган йол болады. *Мысалы:*

*Хош келдинь, шегертким,
Сафа келдинь, шегертким,
Буйыр куллык, айт соьзинь,
Неге келдинь шегертким?
(«Шегертке йыры»)*

КАЙЫРМА, БУВЫН – ятлавда бир сыдырада янындагы келген ургылы эм ургысыз бувынлардынъ байланысып келуьви.

КАНАТЛЫ СОБЗЛЕР – шебер адабиат шыгармалардан алынган соьзлер, тарийхли аьдемлердинъ яде халк авызлама яратувшылыгынынъ эм адабиат баьтирлерининъ айткан эм баьрине де ортак болып калган соьзлери. Айтпага, *«йыр иеси мен эдим»* (Шал-Кийиз Тилениш улы), *«айт десенъиз, айттайым»* (Асан Кайгылы), *«калем колга туьскенде»* (Ф. Абдулжалилов), *«соьйлегеннен не пайда»* (Кадрия), *«меннен баска бар болса»* (Г. Аджигельдиев) эм с.б.

КАРА СОБЗ – шаьйирлик асарга карсы, шебер амал. Ногай адабиятында онынъ негизин салувшылар *Х. Булатуков* эм *Б. Абдуллин* боладылар. Бу жанрда уста язувшылар арасына *Ф. Абдулжалилов*, *С. Заляндин*, *К. Оразбаев*, *С. Капаев*, *Б. Кулунчакова*, *И. Капаев* эм с.б. киредилер.

КАРГЫС – ишки сыры ман алгыска карсы болып келген халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры. Каргыс тек аьдемге болмай, айванга, уйге, бавга яде баска затларга яманлык, каза, авырув яде баьле йорап айтылган карганув болады. *Мысалылар:*

*1. Кобктен шыккан куьн урсын,
Ак шашымнынъ айы урсын,
Эки коьзимнинъ нуры урсын,
Эки йилигимнинъ майы урсын.*

2. *Ас шегинъ аягынъа оратылсын,
Ток шегинъ токсан ерден тувралсын.*
3. *Авкемлеп сыйыр савмасын,
Аыйдуьвлеп бесик шайкамасын.*

КАРСЫЛЫК – шебер асарда карсы анъламларды коьрсетуьв амал. *Мысалы, Шал-Кийиз Туленши улынынъ ятлавы:*

*Сен йибексинъ – мен юнмен,
Сен сунъкарсынъ – мен кувман.
Сен алтынсынъ – мен пулман,
Сен солтансынъ – мен кулман.*

КАСИЕТ – аьдемнинъ ишки дуньясы, акылкылык. Адабиат шыгармада баьтирлердинъ ишки сыры, акыл-кылыгы айткан созлери мен, эткен ислери мен, юрегиндеги ойлары ман ашыкланады. *Мысалы, Ф. Абдулжалиловтынъ «Куьшиллердинъ аьели» хикаесинде автор Харуннынъ акында коьп зат язбай, онынъ касиетин, акыл-кылыгын летчик В. Диденкоды куткарув йолында эткен ислери мен ашыклайды.*

КАФИЯ – эки яде бир неше ятлав сыдырадынъ сонъгы сеслерин кайтаралав. Ол ятлавдынъ шувмакларын байланыслы кесеклерге боьледи эм шаьйирликтинъ тил ярасыклыгын куьшлендиреди:

*Эсимде ди сенинъ сары тастарынъ
Шешекей мен оьленлерге оьрилген.
Кокъ куйыдынъ туьбиндеги таслары
Юлдыз болып коьзлеринъе коьринген.
(Ф. Сидахметова)*

Кафия *шекелес* (аабб), *карсылас* (абаб), *япсарлы* (абба), *аралас* (аабссб), *тувра* (аааа) эм с.б. туьрли боладылар.

КЕЗЕН – бирдей жанрлы, темалы, толы ойлы, бир хабарлавышы болган, бир оьмирде эм ерде оьткен ис акында айтувы ман бир неше шебер асарлардынъ бир байламга йыйылувы. Сондай шыгармаларды ногай шаьйирлердинъ яратувшылыгында коьрмеге болады. Айтпага, *Ф. Сидахметовадынъ «Алгасадым алал соьзлер айтпага...»* деген сонетлер байламы.

КЕЛБЕТ – шебер шыгармада халктынъ, аьдемнинъ, табиат коьринислердинъ суьврети. Асарда коьбисинше аьдемнинъ келбети коьрсетиледи. Оны ман бирге шыгармаларда табиат эм уьй коьринислери, яде туьрли-туьрли януварлар эм с.б. суьвретленеди. Олар баьриси де бас келбетке – аьдемге – бойсынып келедилер. Айтпага, *Б. Кулунчаковадынъ «Тунъгыш»* хикаесинде *Айбикединъ* бай ишки дуньясын коьрсетер уьшин

язувшы бизди язлык мезгилинде табиат коърки мен таныстырады: *«Аяк астында юмсак калша тоъселгендей юргенинъ сезиледи. Кол ман оьленди сыйпаганда, анамнынъ сыланъ келбети катеби кыспасын ыслагандай боламан. Ер-ерде сары, кызыл, коьк, ак, сыя туъсли шешекейлер расадылар. Баъриннен де ыспайы болып наъзик кевдели, йогарыга ымтылган кызыл майталканлар коьринедилер»*. Сосы табиат келбет пен автор *Айбикединъ* ишки дуньясын ашыклап, ярасык табиат пан сукланганын коьрсетеди. Януварлар келбетлери шебер шыгармаларда аьдемнинъ алал досы, ис досы болып келедилер, яде болса эртегилерде бир аьдемнинъ кылыгын (*туьлки – алдаткыш, коян – коркак, боьри – аш* эм с.б.) коьрсетедилер.

КЕСЕЛЕС ТЕНЪЛЕС – троп, соьздинъ маънесин биревиннен баскасына белгисининъ ювыклыгына коьре тувыл (ол зат ясыртын тенълеслерде болады), тек кеселес байланысына коьре коьшируув болады. Адабиатта язувшылар ман да сондай ярасыклав амал ийги кулланылады. *Мысалы:*

1. Предметтинъ ишиндеги зат орнына ол оьзи айтылады: *«Тырсылдайды янган пеш»*.

2. Язувшыдынъ атын асарларынынъ орнына айтув: *«Оъзек те, оқыганман мен Кадрияды»*.

3. Предмет этилген затка коьре сол затты онынъ орнына айтув: *«Мен сени алтынга боярман»* яде *«Куъмисинъди такпайсынъда?»*.

КИРИС СОЪЗ – язувшы ман, критик пен, яде илми куллыкшысы ман адабиат асардынъ алдында келген макала. Онда язувшыдынъ акында кыскаша хабар, асардынъ дуныяга энуйвининъ тарийхи, автордынъ ойын ашыклав акында соъз барады. Айтпага, *Г. Аджигельдиевтинъ «Шоъл ийисиннен тувганман»* деген китабине кирис соъзди филология илмиренинъ кандидаты *Ш. Курмангулова* язган (5–18 бетлер).

КИТАП – 1. Адабиатта айырым бир йыйынтык болып баспаламага деп язылган шыгарма (*А. Мурзабеков «Кенъ йоллар», М. Аубекижев «Оърнекли япыраклар», З. Булгарова «Нар танъым»* эм с.б.) яде илми куллыгы (*А. Сикалиев «Сынап карап, сырласып», Н. Суюнова «XX оьмирдеги ногой шайирлик», А. Курмансеитова «Байтеректинъ байлыгы», Ф. Кусегенова «Ногой дестанлары»* эм с.б.);

2. Бир уйкен асардынъ кесеклериннен баспаланган айырым йыйынтыклары (*Ф. Абдулжалилов «Каты агын»* эм *«Бес камышы – берекет»* эм с.б.).

КЛАССИЦИЗМ – (латин тилден, коьрнекли), бурынгы адабияттагы коьрнекли келбетлерге эм ислерге таянатаган шебер амал. Тарийхте халктынъ маданияты ийги оьскен эм коьтерилген айырым оьмирге кирген, яде яшавда бай эм оьнерли яратувшылыгы ман тек оьз халкынынъ болмай, савлай дунья халкынынъ казнасына кирген язувшылар – *классиклер* – *Шал-Кийиз Тилениш улы, Асан Кайгылы, Досманбет Азавлы, Казтувган Суйиниш улы, Саркынбай Крымлы, Фахруддин Абушахман улы, Сыдыкбай Алхайдар, Арслан Шабан улы* эм с.б. боладылар.

КОЬРИНИС – сценада драмалык шыгармада бир кесек заман аьдемлер санынынъ туьрленмей турувы. Айтпага, *Х. Булатуковтынъ «Фатима»* асары *доьрт коьринисли*, *М. Киримовтынъ «Яв ман коьзбе-коьз»* шыгармасы *бир коьринисли* боладылар.

КОЬРИНИС ШЫГАРМА – театрга салынмага деп язылган драмалык асар. Айтпага, *Б. Кулунчаковадынъ «Шоьл кызы»* деген коьринис шыгармасы лак, каракалпак эм с.б. туьрли театрлардынъ сценаларында салынган.

КОЬШИРУЬВ – адабиат яратувшылыктынъ бир туърлиси, бир тилде баспаланып шыккан истинъ баска тилде кайтадан язылувы. Аър бир шыгарма оьз халкынынъ адабиаты ман, тил байлыгы ман тар байланыслы, эм коьширилген адабиатты анълар уьшин, оны язувшылардынъ яратувшылыгы ман бирге карамага керек болады.

КОЬШИРУЬВШИ, ТИЛМАШ – суьвретши, ол шебер асардынъ суьвретин ясайды. Бас деп коьшируьвши язувшыдынъ язганын оқып, оны темасы, туьп маьнеси, тил байлыгы, жанры, туьзилиси эм с.б. ягыннан актарып карайды. Ол окувшыларды оьзининъ язганынынъ дурыслыгына ыйнандырмага тарык. Тилмаш биринши автордынъ яшавдан алган билимин, онынъ коьз каравын, ой токтасын дурыс этип шебер тил мен окувшыларга еткеруьв керек. Адабиатта ногой тилинде баска халктынъ шыгармаларын окуымага болады. Оларды *М. Курманалиев, А. Киреев, А. Култаев* эм с.б. коьширгенлер.

Баска халклар тилинде ногой язувшылардынъ асарлары да коьп баспаланадылар. Айтпага, Карашай-Шеркеш эм Дагыстан, орыс, туьрк, румын эм с.б. халклардынъ тиллеринде *К. Темирбулатовадынъ, К. Кумратовадынъ, Б. Кулунчаковадынъ, И. Капаевтинъ* эм с.б. язувшылардынъ асарлары шыккан. Орыс тилинде *Ф. Сидрахметовадынъ* коьши-

руьвинде «Эдиге», «Суюмбийке бейити», сонъ Шал-Кийиз, Асан Кайгылы, Досманбет Азавлы, Казтувган Суюйниш улы, Сыдыкбай Алхайдар, Фахруддин Абушахман улы, Арслан Шабан улы эм с.б. авторлардынъ яратувшылыклары баспаланып коьп окувшыларга белгили болдылар.

КУЛЬМИНАЦИЯ (латин тилден, йогары, басы) – асарда шебер суьвретленген заты ман язувшы не айткысы келетаганы. Олар экеви бирге келип, шыгармадынъ туьп-маьнелик эм темалык негизин туьзедилер. Айтпага, *халк дестанларында* бас баьтирлери кызлардынъ бактыларына разы болмай, озьлерине пышак сугып оьлуьви шыгармалардынъ куьшли ери – кульминациясы болып келеди.

КУЬЛКИЛИ КОЬРИНИС ШЫГАРМА – трагедияга карсы болган драмалык асар. Бу асарларда селекелев, мыскыллав, маскара кенъ кулланылады.

КУЬНДЕЛИК – автордынъ тек озьине, яде сонъ сав халкка белгили болып озьткен яшавын заманына (саьатине, такыйкасына) коьре ашыклап тегис келген адабиат шыгарма. Бу жанрды *С. Заляндиннинъ «Меним йьлларым»* хикаесининъ ишинде коьрмеге болады. Сонъгы адабиатта айырым орынды *В. Казаковтынъ «Уьйимнинъ босагасында (пресе-*

дательдинъ тептериннен)» деген асары, *И. Капаевтинъ «Мойынтымар»* деген китабине кирген куьнделиклери алады.

Л

ЛЕКСИКА (грек тилден, соьзлик) – аьр тилдинъ соьз байлыгы. Ол соьйлем кесеклерден курылады. Соьз – тилдинъ курылыс материалы. Аьр соьздинъ лексикасынынъ оьз маьнеси бар: заттынъ, истинъ, белгидинъ, саннынъ. Соьз бир маьнели (*олтыргыш*) яде коьп маьнели (*бас – аьдемнинъ басы, тавдынъ басы, авылдынъ басы, соьздинъ басы*) болады. Кайдай болса да бир лексикага карап, язувшы шебер келбетин туьзеди. Соннан себеп адабият шыгармалардынъ тилине байыр эм ортак атлар, синонимлер, карсы коьп маьнели эм с.б. соьзлер киредилер. *Мысалы*, синонимлер: *ыспайы – сылув, ярасык, туьзуьв, яхшы, коьрнекли*. Бу соьзлер асардынъ тилин кызыклы этедилер.

ЛИРИКА (грек тилден, эски грек саз алаты) – адабияттынъ уьш кебининъ бири: эпос, лирика, драма. Лирика аьдемнинъ куьнделикте болган бир ис пен байланыслы ишки дуныясынынъ коьзгалысларын коьрсетеди. *Мысалы*: *«Мен Кадриядынъ лирикасын суйемен, ол меним аьр муьшемди коьз-*

гайды, алыс эки тамырымнан канымды кайнатып йибереди» (С. Майлыбаева).

Бу шыгармаларда уйкен ойды алып барган кенъ сюжет болмайды. Сюжетли лирикалык шыгармалардынъ эпикалык касиети бар. Бу асарлар лиро-эпикалык шыгармаларга ювыкласады. *Мысалы:* халк дестанлары «*Бозйигит*» эм «*Ариз эм Ханбер*», *К. Кумратовадынъ «Сонъгы япыраklar»* дестаны. Лирикалык сюжет адемнинъ ишки дуныясындагы козгалыслардынъ оьсуьви болады.

ЛИРО-ЭПИКАЛЫК ШЫГАРМА – ятлав кебинде туьзилген, ама эпослык эм лирикалык белгилерин юргисткен асар. *Мысалы:* *К. Кумратовадынъ «Оьмирликтен атлы»* деген ятлав кебинде язылган романы.

М

МАКАЛА – бир темага багысланган, журналлардынъ, газеталардынъ бетлеринде яде баска йыйынтыкларда баспаланган уйкен болмаган публицистикалы, илми яде критикалы ой язба. Макаладынь бир туьрлилери *очерк, некролог, кирис соьз* боладылар. Оларга бир яде неше темады актарув, коьтерген соравды, ойды, туьп маьнеди мысалы ман беркитуьв тийисли. Сондай илми эм критикалы макалалардынъ авторлары *С. Калмыкова,*

Д. Шихмурзаев, Ш. Курмангулова, М. Булгарова, А. Курмансеитова, Т. Акманбетов, Н. Суюнова, А. Капланова-Шутукова, Ф. Кусегенова эм с.б. боладылар. Айырым орынды *А. Сикалиевтинъ «Сынап карап сырласып»* деген макалалар йыйынтыгы тутады.

МАКТАВ – баьтирдинъ, табиаттынъ яде яшавда болган бир истинъ ийги якларын суьвретлеп, олардынъ уьстинликлери мен, ярасыклыгы ман оьктемсуьвди коьрсеткен лирикалык ятлав:

*Ох, Ногайым, оьзден ерим,
Ойларымнынъ бавлары!
Юрегимнинъ онъ бетидир
Буйратынънынъ баврайы.*

.....
*Меккем меним, Мединам,
Келдим сенинъ касынъа,
Сенинъ берген оьрметинъ –
Аьжи шалма басыма!*

(Кадрия)

МАСКАРА – куьлки, селекелевдинъ бир туьр-лиси. Мунда автор, мыскылладан баска болып, йылы-юмсак кебинде, бир заттынъ яде аьдемлердинъ осаллыкларын эм кемшиликлерин ашыклай келип, бизим касиетлеримизде болган осаллыкты эм кемшиликлерди коьрсетеди. Ногай адабиятында

маскара кулланылган шыгармалардынъ усталары *А. Найманов, С.-хан Аджигов, М.-А. Ханов* боладылар.

МАЪСЕЛЕ – шебер асарда авторды кыйнайтаган коьтерилген соров. Ол окувшыга боляаткан истинъ маьнелигине эс эттируув керек. Язувшыдынъ борышы – сол соровды окувшыдынъ алдына салып, оны ойга коьмилдирмеге. Маьселе асардынъ темасын эм туьп маьнесин байланыстырады. *Мысалы, С. Капевтинъ «Шокалыдынъ эсинде»* хикаесинде *«туьз болсанъ, туьз даьминъди туьзде ерсинъ»* деген эпитаграф этип алынган такпак автордынъ туьзлик, алаллык, дослык акында коьтерген соровлары хикаединъ туьп маьнесин алып барадылар.

МЕТОД (грек тилден, актарув) – адабиятта язувшыдынъ яшавдагы ислерди суьвретлевде эм ашыклавда кулланган йосыклары. Олардынъ арасына *реализм, романтизм* эм с.б. киредилер.

МИФ (грек тилден, хабар) – дуньяда Алладынь, йинийдинъ, малектинъ келбетлерин ашыклаган халктынъ ойында тувган шыгармалар. Олар мынълаган йыллардынъ артында, дин эм илми ягыннан аьдемнинъ дуньядынъ акында

анълатып болмаган заманларында энгенлер. Мысалы:

«Бир яс койларын ийти мен багатаган болган. Онынъ авылда суьйген кызы да яшаган. Сол авылда бир байдынъ койшы кеден мен бир яслы Елмавыз деген увылы болыпты. Ол бек ашамага суьйген. Аш тамагы тоймаганда яс ата-анасын да, сонъ баска аьдемлерди де ашап баслаган. Елмавыз койшы ястынъ суьйген ярын да ашагысы келген. Койшы оны ман куьреседи, ога ийти де ярдам этеди. Яс Елмавыздынъ басын шавып алады, тек ол тагы да сав болады. Сонда Алла ясты суьйген кызы эм ийти мен бирге айга аькетеди. Елмавыздынъ басы ерде озь яманлыгын бардырады. Бирде ол айга атылады, ама етип болмайды.

Елмавыз айга ымтылганда, онынъ куьлеткиси айды куьннен япканда, ондагы ийт улып баслайды. Ергеги иитлер де оны эситип улыйдылар. Аьдемлер иитлердинъ улыганын эситип, бос шелеклерге урып, кышкырып, Елмавызды кувмага шалысадылар».

Халк бу шыгармада айдынъ тутлыкканын Елмавыз оны озь куьлеткиси мен япканы ман анълатады.

МОДЕРНИЗМ (фр. тилден, яньы, аьлиги) – реализмге карсы турган шебер амал. Онынъ асылы –

яшавды ашыклавда дурыслык кепте болган ислерди коьрсетпей, бастагы ойга эм сезимлерге эркинлик берип суьвретлев болады.

МОНОГРАФИЯ (грек тилден, бир язув) – илими куллык, бир соравды актарган ис. Айтпага, *А. Сикалиевтинъ «Ногайдынъ баьтирлик эпосы», Н. Суюновадынъ «ХХ оьмирдеги ногай шаьйирлик», Ф. Кусегеновадынъ «Ногай дестанлары»* эм с.б.

МОНОЛОГ (грек тилден, бир соьз, соьйлев) – шебер асарда баьтирдинъ узын хабарлавы; коьбисинше драмалык, эпикалык асарда кулланылады эм лирикада да расады. Шебер шыгармада ол баьтирдинъ ойын ашыклайды, болган яде боляк ислер акында айтады. Монолог халк эпосында коьп расады:

*Карлыгаиш баласына ем береди.
Кардаиш кардашына дем береди.
Онъсызлыкка туьскен ялгыз басым,
Мунда ятканымды ким биледи?
Не этсем де, билмейди мени атам,
Йыласам да билмейди мени анам.
Языклыкка туьскенде ялгыз басым,
Йок болды янымда дос-кардашым.
Агаитынъ басын кессенъ, туьби калар,
Экевдинъ бириси оьлсе, бириси калар,
Ялгыздынъ оьзи оьлсе, неси калар?
Аты мынан кийими явга калар.*

(«Бозйигит»)

Монолог кышкырып айтылмай, баьтирдинъ ишки ойы болып та келеди. Айтпага, *С. Капаевтинъ «Ювсан»* хикаесинде *Йолманбеттинъ* ялгыз калганда ишки ойлары. Яде *Ф. Абдулжалиловтынъ «Куьшилилердинъ аьели»* деген хикаесинде *Баталдынъ* (уныгы орыс летчикти баьледен куткармага керек дегенинде) басына келген ойлары. Монолог кебинде айырым бир шыгарма да язылмага болады. Ол бир аьдемнинъ ойын алып барады. Айтпага, сондай шыгармалар арасына *М.-А. Хановтынъ «Бир кутык шырпы»* деген асары киреди.

МУНЪЛАВ – лирика жанрынынъ бир кеби, мунъшылык коьнъилди коьтеретаган асар. Сосы мунълав аьдемнинъ яшав акында ойлап, явап таппай, тынышсызланатаганын коьрсетеди. *Мысалы:*

*Туьсима сен энесинъ, аьруьв кыз,
/Сыякта кар явады. Сувык кыс./
Завыкланып биз ойнаймыз ак карда.
/Эсейдим. Самайларым агарды./
Уянсам – аппак болган тоьгерек.
Куьмис буьркенип, куьрсинеди тал терек.
(М. Авезов)*

МЫСАЛ – тыскырлап язылган эм аьдемге акыл берген эски халк шыгарма. *Мысалы:*

«Бир куьн Алла ян-януварларга яшав йылла-рын пайлайды. Сонда бас деп эшек келеди. Алла ога яшав бойына 40 йыл береди.

– 40 йыл айлак коьп! Мага 20 йыл да болаяк, – дейди эшек эм соны алып кетеди.

Сонъ яшав йылына ийт пен мешин келедилер. Олар да соьйтип 20 йылдан алып кетедилер. Олардынъ ызыннан аьдем келеди. Алла ога да 40 йыл береди. Аьдемнинъ:

– 40 йыл айлак аз ша! – дегенин эситкен Алла ога эшектен калган 20 йылды береди. Аьдемге ол да аз болады. Эм ол ийт пен мешиннен калган йыларды да алып кетеди.

Соннан бери халкта булай деп айтадылар: баслапкы 40 йыл аьдем оьзининъ яшав йолын бардырады, сонъы 20 йыл – эшектей ислеиди, сонъгы 20 йыл – ийттей силкиленеди, ызгы 20 йылын – мешиндей болып яшайды».

Н

НЕКРОЛОГ (грек тилден, оьлгеннинъ акында соьз) – аьдемнинъ дуныядан кешуьви мен байланыслы болган, онынъ яшавы эм яратувшылыгы акында соьз бардырган баспаланган макала. Айырым бир орынды актарув ягыннан язувшыларга багысланган эскеруьв макалалар алады.

НОВЕЛЛА (латин тилден, хабар) – хабар жанрдынъ бир туурлиси. Ол – айырым туъзими болган, символ йосыгын алып барган, заттынъ яде болган истинъ акында коьп хабарламайтаган, психологиялык йорыгын ашыкламайтаган шыгарма. Бу асардынъ шешилувви кужырлы эм анъсыздан болады. Айтпага, *А. Сикашевтинъ «Сиз ше ынанмассынъыз»* деген новелласы эдаплык темага багысланган. Онда *хабаршы, кылыксыз кыздынъ эрши затыннан уялып, авырган тисин де мутып кетеди.*

О

ОКСЮМОРОН яде **ОКСИМОРОН** (грек тилден, «акыллы оьтирик») – ярасыклав амал, бир заты келиспеген, ога карсы болган ягыннан суьвретлев. *Мысалы: «сузык яз», «тирiley оьлгенмен», «исси кар»* эм с.б.

ОКУВШЫ – адабиятта болган ислерде катнаскан аьдем. Онынъ соравы, маданияты, ишки дуньясы язувшылардынъ яратувшылык йолында оьсуьвине, адабият шыгармалардынъ язылувына эм баспаланувына себеп болады. Окувшы шебер асардынъ критиги болады эм, энъ бириншилерден болып, ога оьз белгисин салады.

ОМОНИМЛЕР (грек тилден, бирдей соъз) – бирдей этип айтылган, бирдей язылган, ама баска туурли маънеди, белгиди анылаткан соъзлер. Айтпага, *коъз* (терезединъ сисеси) – *коъз* (аъдемнинъ муъшеси), *коъз* (агаштынъ коъзи); *аяк* (аъдемнинъ муъшеси) – *аяк* (савыт) эм с.б. Шебер шыгармаларда олар ярасыклав амал уьшин кулланыладылар эм соъзлер ара ойын болып келедилер.

Омонимлердинъ бир туурлиси **омоформалар** болып келедилер. Бу соъзлер айтылганда олардынъ кесек сеслери бирге шыгадылар сол затты *ат* эм *глагол*, *сыпат* эм *глагол* эм с.б. арасында коьремиз. Мысалы, М.-А. Хановтынъ ятлавлары:

1. *Кайдай аьруьв боьрким бар ды, сен, кара:*
Оъзи юнли, оъзи йылы эм кара.
Сондай боьркти козы териден сен де эт,
А мен болсам еп алайым козы эт.
2. *Заманында коьзинъ юмып, улым, ят,*
Болмас сага куьннинъ коьзи тангда ят.
Мен аларман сага сонда юйрик ат,
Йигит яс деп, халк та тагар сыйлы ат.
3. *Айды коьрип, Мырза кеште: – Ай, – деди.*
– Онда юрген бир аласа тай! – деди.
Тетей коркып, терезеден: – Ай! – деди.
– Ай, Аллага асы болма, тай! – деди.

ОН БИР БУВЫНЛЫК – ногай тилине тийисли болган, адабиятта кенъ кулланылган ятлав оьлшеми. Мунда ургы тек 5 эм 11 бувынларга туьседи.

Мысалы:

Йол ягада ялгыз оьлен оьспесин, (11)

Бас шырпылса, соьнер онынъ урлыгы. (11)

Ялгыз аьвлет яман йолга туьспесин, (11)

Анасына алал болсын кылыгы. (11)

(К. Бариев)

ОРНАВ – бир затка яде аьдемге багысланып, оны мактап язылган ятлав. Ногай адабиятында ата-анасына, кардаш тувганына, ис йолдасларына, тувган ерлерине эм с.б. багысланган шыгармалар аз тувыл. *Мысалы, М. Авезовтынъ* ятлавы:

Ногай шоьлдинъ аткан язы – Куьнбатар,

Домбрадынъ аккан сазы – Куьнбатар.

Ногай шоьллик алтын юзик десек биз,

Сол шоьлликтинъ асыл касы – Куьнбатар!

ОЧЕРК (орыс тилден, сызув) – эпикалык адабият асардынъ кишкей бир туьрлиси. Ол хабардан коьтерген сорагына коьре, туьгилиси болмавы ман эм бир заттынъ коьп соьз айтувынынъ уьйкенлиги мен баскаланады. Мунда аьдемнинъ келбетининъ оьсуьв йолында яшавдагы кыйынлыклары ман куьреси коьрсетилмей, онынъ тоьгерегиндеги болган туьгилислер ашыкланады.

Очеркти ногай язушылары *А. Култаевтинъ*, *С. Майлыбаевадынъ* эм с.б. язушылардынъ яратушылыгында коьрмеге болады.

П

ПАМФЛЕТ (грек тилден, баъри затты ягаман) – биревге карап язылган, онынъ оьтиригин ашыклаган эм аьдемлерди оьз ойларын айтып, соьз бен тиресуевге шакырган, уьйкен болмаган публицистикалык шыгарма.

ПАРОНИМИЯ (грек тилден, янындагы ат) – ятлав туьзуув йосыгында ювык сесли соьзлер мен байланыслы амал. Айтпага, *«алма́ алма»*, *«куьнди туьнге узатаман»*, *«оьнерли оьрнекли кийгиз»*, *«козы коьзли»* эм с.б.

ПЕРИФРАЗ (грек тилден, тоьгерегиннен айтаман) – бир затты тыскы ягыннан нышанларын белгилеп, келбетли кепте суьвретлев. Бу коьрсетуев сол затка белги береди, айтпага, *шоьлдинъ коьрки – ювсан*.

ПЛАГИАТ (латин тилден, урлав) – баска язушыдынъ асарын яде онынъ бир уьзигин, авторын коьрсетпей, оьзининъ атыннан яде псевдоним мен баспалав.

ПОЭТИКА (грек тилден, шайирлик санияты) – 1. Шебер амаллар (сюжет, тузилис, тил эм с.б.); 2. Адабиат асардынъ шебер тузилиси акында билим. Кенъ анълагда поэтика деген термин адабиат теориясы деген маънеде кулланылады.

ПРОЛОГ (грек тилден, кирис соъз) – шыгармадынъ асыл сюжетине баслама. Онда язувшы айтаяк ойларын эм не ушин сондай ислер болганын анълатады. Айтпага: *«Бесейдинъ куьн орта бетиннен эскен куьшли ел, кенъ кум майданлыкларына етип, кумларды бир яктан экинши якка коьширип, сувы кевип, сувсыз калган шукырларга, тоьбеси коькке етеек болып турган уйкен тавларга... тагы да сондай коьп ерлерге етти...»*

...Яшаган аьдемлер коьрдилер, ама ел коьп аьдемлерди терен шукырларга, кум дериялардынъ астыларына да тыгып, таслап калдырды.

Бу ел – эки класс арасында шыккан ел эди» (Б. Абдуллин «Кыр баьтирлери»).

ПРОТОТИП (грек тилден, алдынгы келбет) – яшавда болган эм язувшыдынъ асарында бир келбетти тузуувде алынган аьдем. Айтпага, язувшы Ф. Абдулжалилов «Каты агын» эм «Бес камышы – берекет» дилогиясында Абуламиннинъ

прототипи этип халк ярыкландырувшысы *А.-Х. Джа-нибековты, Асхаттынъ* прототипи этип язувшы *Х. Булатуковты* алган.

ПСЕВДОНИМ (грек тилден, оьтирик ат) – автордынъ оьз атынынъ яде тукумынынъ орнына ойлап шыгарылган ат яде тукум. Айтпага, ногой адабиятында олар: *Асан Кайгылы – Асан Сабит улы, Ногайлы – Аждаут Найманов, Кадрия – Кадрия Темирбулатова.*

ПУБЛИЦИСТИКА (латин тилден, ямагаттыкы) – халк яшавыннан алынган, оьткир темага язылган, коьп окувшыдынъ акыл-ойына тиймеге деп коьрсетилген шайирлик яде кара соьз шыгарма. Публицистика политикалык, философиялык, эдаплык эм с.б. сорауларды коьтереди.

Р

РЕАЛИЗМ (латин тилден, дурыслык) – адабиятта эм саниятта дурыслыкты суьвретлейтаган шебер амал. Айтпага, оны «*Суюмбийке бейити*» шыгармада коьрмеге болады.

РЕДАКЦИЯ (фр. тилден, ерлестируув, туьзетуув) – язувшыдынъ баспага аьзирленген асарынынъ кол язбасын ийги кепте окуп, актарып,

онынъ разылыгы ман тили, грамматикасы эм с.б. ягыннан янбылысларын тайдырув. Мунда асардынъ туып маънеси, жанры эм автордынъ усталыгы биринши орынды алады.

РЕДИФ (арап тилден, артта олтырган) – ятлавда кафиядан сонъ кайтаралап айтылган, оз алдына бир эжув болып келген соъзлер. Айтпага, халк авызлама яратувшылыгында («дияр», «яри-яр» эм с.б.):

Келин атлас кийине, яри-яр!

Бара куев уыйине, яри-яр!

Кыз анасы туыйине, яри-яр!

Куев ана суыйине, яри-яр!

РЕПЛИКА (фр. тилден, карсы соъйлев) – асарда бир адемнинъ айткан соъзине экинши адемнинъ айткан явабы; кенъ маънеде – драмалык шыгармадынъ баътирининъ аьр-бир айтувы. Реплика – ишиннен айтылгандай болып, биревге де эситилмеген соъзлер. Онынъ маънеси драмада монологтан соъйлесуевге коышкени мен уыйкенлеседи.

РИТМ (грек тилден, козгалув, тартув) – ятлавда айырым бир *соъйлем кесегининъ* тегис кайтаралап айтувы. Айтпага: *бувыннынъ, бир сесли соъзлердинъ* эм с.б. кайтараланувлар:

*Мен суйемен, суйгенимининь коьзиндей,
Куьлип тувган яздынъ ярк куьнин де.
Мен суйемен, суйгенимининь соьзиндей,
Юрек суйген оз Элимнинъ туьнин де.
(Г. Аджигельдиев)*

РИТОРИКА (грек тилден, шешен тилдинъ устасы) – шешен эм шебер тил акында илми.

РИТОРИКАЛЫК УЪНДЕВ – ол аьдемнинъ коьньилин, мырадын коьтеретаган уьндев. *Мысалы:*

*О, сен, Ерим, бек уьйкенсинъ, билемен.
Мен де сенинъ энъ де кишкей кесегинъ.
(Г. Аджигельдиев)*

РОМАН (фр. соьзи) – бас маьнеси – роман тилде язылган шыгарма, сонъгы маьнеси – адабиятта эпикалык жанр. Онынъ айырым белгиси – аьдемди, баьтирди яшавдынъ кыйын аьллеринде коьрсетип, коьп санлы аьдемлердинъ акыл-кылыкларын ашып язув. Сонынъ уьшин онынъ баска жанр ман язылган шыгармалардан оьлшеми уьйкен болады. Адабиятта *Б. Абдуллиннинъ «Кыр баьтирлери», С. Капаевтинъ «Бекболат», И. Капаевтинъ «Вокзал», М. Киримовтынъ «Айланма йоллар»* эм с.б. романлары бар.

Айырым бир орынды ногай адабиятында *Ф. Абдулжалиловтынъ роман-дилогиясы «Каты агын»* эм «*Бес камышы – берекет*» алады.

Бу жанрдынъ бир туърлиси **ятлав кебинде язылган роман** болады. Ногай адабиятында сондайдан болып *К. Кумратовадынъ «Оьмирликтен атлы»* деген асары белгили.

РОМАНС (фр. соьзи) – уйкен болмаган, йырга усаган, анъга салынган, яде салынаяк, суьюв темага язылган лирикалык ятлав. Ногай адабиятта *Г. Аджигельдиевтинъ, К. Темирбулатовадынъ, Ф. Сидахметовадынъ* эм с.б. язувшылардынъ яратувшылыгында расады.

РОМАНТИЗМ (фр. тилден, китаптегиндей) – шебер амал, язувшы оьзи суьвретлейтаган акыйкатлыкка айырым эс берип каравы, аьдемнинъ ишки дуньясына артык эс беруьви, сол аьдемнинъ боляткан затка карсы турувы.

С

САЙЛАВЛАР – балалар ойын баслаякта, эки куьпке боьлинмеге ярдам эткен кыска кафиялы (2–4 сыдырадан) ятлавлар: *Не зат керек: «ак тас керекпе, коьк тас керекпе?»*; *Не зат керек: «ай ке-*

реле, куьн керекпе?» эм с.б. Олар «кувмак», «тыгылмак» эм с.б. ойынларда кулланыладылар.

САНАВЛАР – халк авызлама яратувшылыгында кишкей ятлав, сайлавлардынъ бир туурлиси. *Мысалы:*

*Бирим, бирим!
Эким, эким!
Авыр олтан,
Арба еккен,
Ары тай,
Торы тай,
Шык тотай!*

Кафиялы, ритмли, уйкен болмаган ятлавлар балаларга бир аьдемди ойынды юргистпеге деп сайлавда ярдамласадылар:

<i>Бирим, бирим,</i>	<i>Авыр балтам,</i>
<i>Эким, эким,</i>	<i>Канлы калкам,</i>
<i>Уьшим, уьшим,</i>	<i>Кыркылдавык,</i>
<i>Доьртим, доьртим,</i>	<i>Курман тавык,</i>
<i>Бесим, бесим,</i>	<i>Алтык, салтык,</i>
<i>Алтым, алтым,</i>	<i>Сен кир, сен шык!</i>

Санавлар ойын дережелерин тутпага коьмек этедилер.

САРЫН – кыска, коьбисинше доьрт сыдыралы, кафиялы халк йыры. Бас деп сарынлар яслардынъ шыгармасы деп саналады, неге десе мунда ашык болган яс-явкадынъ ишки сезимлери коьрсе-

тиледи. Сонъгы йылларда олар ясы уйкенлердинъ йырлавында да коьп эситиледи. Бу йырда яшавдынъ аьллери коьринеди:

*Шобытлыдынъ коьпири,
Коьпириннен оьтуьви.
Неше де кыйын экен
Шобытлыдан кетуьви.*

Сарында тенълестируьв, янландырув, арттырув кулланылады. Бу затлардынъ баьрин де ийги этип халк авызлама яратувшылыгын йюювшысы Т. Акманбетовтынъ «Коьнъил юманышы» деп аталган сарынлар йыйынтыгында коьрмеге болады.

СЕГИЗЛИК – сегиз кафиялы сыдырадан туьзилген ятлав. Ногай адабиятында сондай асарлар коьп шаьйирлердинъ яратувшылыгында расады. *Мысалы:*

*Канатларын йыйы кагып
Коьктинъ кенъ тенъизинде,
Коьгершиним, юрек сыгып,
Ойнайды бийикликте.
Канат сынса – кара ерге
«Ялл!» – этип ол туьсеек оьмирге,
Тек коьзлеринде оьмирге
Калаяк коьгилдим коьк.
(М. Авезов)*

СЕЛЕКЕЛЕВ – шебер соьз, суьвретлев-ярасыклав амаллардынъ бириси. Шыгармалардынъ маьнесин шешуьвде язувшылар мундай мыскыллав

амалы ман да пайдаланадылар. Айтпага, *Ф. Абдулжалиловтынъ* куллык суыймес эриншеклерге каратылган ятлавын «*Ятарбек*» деп атаган. Онда мунавдай сыдыралар коьремиз:

*Баъри куълип «языкка»,
«Мах», бердилер азыкка,
Боп-бос юрди кыдырып,
Орам баста сызгырып.*

Селекелев *Ф. Абдулжалиловтынъ* («*Эсик эм тесик*», «*Коян эм бака*»), *С. Заляндиннинъ* («*Янъы туькен*», «*Шагыр эм боъри*») басняларында, *С.-хан Аджи-ковтынъ*, *М.-А. Хановтынъ* куълкили хабарларында эм с.б. язувшылардынъ асарларында ийги кулланылады.

СЕСКЕ КЕЛИСТИРУУВ – сеслердинъ куланылувы, шыгармада барган затларды яшавдагы сеслери мен беркитип коьрсетуув: «*явын явады*», «*ямгыр явсын, я Алла*», «*шешекей мен оьленлерге оьрилген*» эм с.б. Айтпага, бу амал *З. Булгаровадынъ* «*Тоьркиним*» деген ятлавынынъ сыдыраларында ийги коьринеди:

*Тоьркинимде тоьр астыннан бир куьнде
Топыракты тырнак йыртып сермедим.*

.....
*Сен ме эдинъ, шоьл уьстинде шонъкайып,
Тоьбеленип, тоьбе болып олтырган?*

Сеске келистируув шыгармады окыганда ондагы затларды коьз алдына аькелип барган исти ыйнанымлы этеди.

СИМВОЛ (грек тилден, белги, нышан) – шебер ярасыклав-суьвретлев амал, яшав аньламынынъ яде заттынъ маьнесин туьрли келбетлер мен, табиат коьриниси мен авыстырув. *Мысалы, Б. Абдуллиннинъ «Кызыл шешекейлер» хикаесинде ел революцияды аньлатады, кызыл шешекейлер болса яс кызлар болып келедилер.*

Шыгармада символ болып сан да кулланылады:

*Ети торы ат миндирип,
Ети ноьгер иертип,
Етип келген
Касым байдынъ улына
Етпис пышак
Етпис кере сукпага
Еталмадынъ, Бекмырзам.
(Эльбурган Найман улы)*

«Эдиге» деген халк йырында мунавдай сыдыралар бар:

*Канъкадай кара басыма
Каравыл турган тогызым.
Ай тогызым, тогызым,
Дувадактай токанълап,
Кезлик берген тогызым.*

Мунда: *«Кутлы-Каядынъ тенъи йылкышыдынъ тогыз улы», «ханынъ тогыз йылкышысы», «тогыз*

баслы эм тогыз куйрыклы йылан» деген соьзлер расадылар. Айтпага, «Соны ман бираз юргеннен сонъ буларга тогыз баслы, бир куйрыклы йылан карсы болады. ... Тогызы да аьр бириси бир йыланнынъ басын шавып аладылар. Оннан бираз кеткеннен сонъ, тагы да тогыз куйрыклы, бир баслы йылан карсы болады. ... Булар оьлтиреек болып аьри-бери этедилер, сол эки арада йылан инге кирип кетеди.

«Коьрдинъизбе, тогыз баслы бир куйрыклы йыланды бир саьат оьлтирдинъиз. Энди тогыз куйрыклы бир баслы йыланды оьлтирип болмадынъыз. Бас сыйган ерге тогыз куйрык та сыйды. Солай болган заманда биз де оьзимизге бас салайык», – дейди Эдиге йолдасларына».

Бу йырда сан «тогыз» символ болып келеди.

СИМПЛОКА (грек тилден, байланыс) – ятлав сыдыраларда баслапкы эм ызгы соьзлердинъ кайтаралап келуьви: шувмакта анафора ман эпифорадынъ бирге болувы. Айтпага, «*Бозйигит*» дестанында:

*Хан тойыннан келдим мен,
Ханнынъ ойын билдим мен.*

Яде адабиат шыгармасыннан мысалы:

*Кызым, сенинъ оьскенинъди коьрмедим,
Кызым, сени келин этип коьрмедим,*

*Кызым, сени кетерсинъ деп, билмедим,
Кызым, меним куыйгенимди коьрмединъ.
(С. Майлыбаева)*

СИНЕКДОХА (грек тилден, косылув) – троп, кеселес тенълестинъ бир кеби, сав заттынъ орнына онынъ бир кесегин айтувы. *Мысалы*, «*Эй, Манъка, Ибрагимге йол коьрсетиши!*» деген «*Ибрагимнинъ уйине йол коьрсетиши*» деген маъне болады. Синекдоха кишкей затты уйкен этип, кыскаша келбетти ярасыклап коьрсетеди.

СИНОНИМЛЕР (грек тилден, бирдей) – маъне-сине коьре келисли яде ювык, ама айтылувына коьре баска соьзлер. *Мысалы*: *Кыз ыспайы, сылув, ярасык*. Адабиятта синонимлер язушыдынъ тил байлыгынынъ ярасыклав амалынынъ бири болып келедилер.

СОНЕТ (латин тилден, занъырав) – 2 доьртлик (кафия: *абба абба*) эм 2 ушлик (кафия: *ввг дгд*) лирикалык ятлавдан туьзилген 14 сыдыралык шувмак. Ногай адабиятта сонет белгили орынды *Г. Аджигельдиетинъ*, *Ф. Сидахметовадынъ* яратушылыкларында алады.

Доьртликлерде кафиялардынъ бирлиги темадынъ бирлигин белгилейди. Сол тема ушликлилерде бираз туьрленип, ызгы сыдыра ман беркитиледи.

Бу затты биз Ф. Сидрахметовадынъ «Меним дуныям» деген китабиндеги сонетлер байламында коьремиз:

*Асыктым мен алал соьзлер айтпага
Аьйлеклерди, аьсиретсиз аьдемге.
Отыз эки ак тисимди сытпага
Оьмиримде бир келмеген эсиме.
Йондым сени оьнькилдеген юректен,
Йойдым саскан ойларымды басыма.
Иргедеги суьвретиме эректен
Ызаланып, коьз таслама босына.
Урынганым тамам энди тасларга,
Уьндемеспен, коьзим толып ясларга,
Етим калсам, суьйим ягып янымды.
Энди меним янаягым сенимсиз,
Янып-соьнсин ялган яшав сезимсиз –
Юрегимнен юлкарман мен аньымды.*

СОЬЗ АВЫСТЫРУВ – йыймада соьз байланулардынъ туьзилуьв йосыгын туьрлендируьв:

*Яс балага тиге аьпир-шуьпирин
Суьйинишке толган Элбийке оьзи.
Шат юзиннен эш туьсирме келуьвин,
Кенъ далага тоймай карайды коьзи.
(Кадрия)*

СОЬЙЛЕСУЬВ – шебер шыгармада эки яде бир неше аьдемнинъ арасында ортак тема ман байланып озатаган хабарласув, соьз айкасув. Драмалык асарда келбетти туьзуьвде суьвретлев йол. Айтпага,

М. Киримовтынъ «Кыйшык йол» коьринис шыгармасы:

***Кермехан** (плащин шешип): Тас болсын ол «арба» деген зат! Туьсемен деп оьлеяз калдым.*

***Амит:** Анадай тар белдеме мен сав калганынъа шуькир эт.*

СТИЛИСТИКА (латин тилден, калем, язув йосыгы) – адабиат теориясынынъ шайирлик тилининъ кылыкларын актаратаган боьлиги.

СТИЛЬ (латин тилден, калем, язув йосыгы) – язувшыдынъ баскалыгын коьрсеткен эм куьшшилигин беркиткен асардынъ баьри ягыннан кылыгы эм язув йосыгы. Аьлиги заманда стиль деп адабиатта айырым барган бир йолга яде оьмирге де айтылады.

СУЬВРЕТ – шебер шыгармада аьдемнинъ тыс коьринисин, бетин, уьстиндеги кийимин, ишки дуньясын соьзлер мен ашыклав. *Мысалы, Ф. Абдулжалиловтынъ «Каты агын» эм «Бес камышы – берекет» деген роман-дилогиясынынъ баьтири Абдуламиннинъ келбети: «Койы караборан шырайлы, акыллы эм бир аз кайгысымал, кара кишкей коьзлери болган, Абдуламиннинъ юмсак эм толы юзине аьр дайым аьдемнинъ юрегин ашкан, коьнъилин коьтерген, сенимин оьстирген бир*

аьлемет ашык эм ярык нуры тоьгилип туратаган эди. Акыл деген асылында болган аьдемге кенъ юрекликти, танълыкты, яхишы аьдем деп айттыратаган кылыкты табиаттынъ оьзи береди болар, деймен».

Кыскаша, келбеттинъ ишин эм тыскы суьвретин шаьйирлик шыгармаларда да коьрмеге болады:

*Карагайдан
Бийик эдинъ, Бекмырзам...
Куьшили юзли, туьз коьзли,
Арслан сынлы, нур юзли,
Баьтир эдинъ, Бекмырзам...
Каяды каплап оьскен бир терек,
Тувылма эдинъ, Бекмырзам?
(Элбурган Найман улы)*

СЦЕНА (грек тилден, пердев, шатыр) – театрда коьринис шыгармаларды салып коьрсететеган ер.

СЫНАМА – 1. Газетадынъ яде журналдынъ бетлеринде шебер шыгармады актарып, ога белги берген критикалык жанр; 2. Аьлиги мектепте окувшылардынъ ой язба шыгармасынынъ жанры.

Сынама ишинде болады:

- а) асардынъ акында кишкей хабар;
- б) асарды баска шыгармалар ман темасы эм туьгилиси ягыннан тенълестируув;

в) асардынъ маъселе эм коьтерген соравлары ягыннан автордынъ яратувшылыгында алган орыны эм касиети;

г) асарга белги.

Сынама язувга янъы баспаланган шыгармалар алынады, яде баска критиклердинъ язганларын карсы салып, тенълестирип, оз ойын язбага амал тувады.

СЮЖЕТ (фр. тилден, предмет, зат) – бир бири мен байланыслы, ызлы-ызыннан оьсе баратаган эм шебер шыгармадынъ маънесин туъзетаган яшав затларынынъ коьринислери.

СЮЖЕТТИНЪ БАСЫ – асарда болаяк истинъ басланганын беркиткен ис. Айтпага, халк дестанлардынъ байланысы туурли-туурли болып басланады: *«Бозйигит»* яслардынъ бир-бирин туъслеринде коьрип яратканыннан; *«Тоьлеген эм Кыз-Йибек»* биревден ярасык кызы бар деген хабарды эситип, оны яратып излемеге шыкканнан; *«Тахир эм Зухра»* ханнынъ берген соьзин ысламай, бузганыннан басланадылар эм с.б.

Т

ТАБИАТ КОЬРИНИСИ – шебер шыгармада тоьгерек якты, оьсимликлерди, ян-януварды суьвретлев. *К. Оразбаевтинъ «Уьйкен суьйиниш»*

шыгармасында булай язылады: *«Кайнаскан койы булытларды шашыратып, куьннинъ коьзи алтын-ласкан нурларын себелеп баслады. Язлык ямгырга тойып, кырларды бийлеген яс коьгоьленди сабыр елемик елпилдетеди. Эртеньги шакта кабагы-касы туьйирилип коьктинъ кумырайган салкын юзи куслыкка тамаган шалт язылып калды...»*.

Бу уьзикте автор анадынъ кайгысы тыркырап, ярык куьндей ашылаягын аньлатады.

Табиат коьринислери асарда барган ис пен, аьдем-лердинъ яшавы ман, ишки дуньясы ман, коьнъили мен байланыслы болып, оларды ашыклап, аньлатып келеди. Мысалы: *«Язлык шыгып, яз болады. Тереклер буьрленип, япалакланып эректен караган аьдеме авылдагы уьйлердинъ яртысын коьрсетпейтаган эдилер. Тереклер кырда бек аз, ойда тереги болмаган уьй йок. Неге десе аьдемлер кыр бетке коьшип баслаганлы айдан коьп болмайды. Эне сол себепли оларда терек те, кырал да йок эди. Белгилисинше, аьдемлер 1919 йылдынъ сонъы куьнлеринде бек кайгылы болганлар»* (Х. Булатуков «Эки яшав»).

ТАВАРЫХ – дуньяда бурынгы заманда болган яде энмеге болатаган затлар акында эпикалык авызлама шыгарма. Исти коьрген аьдемнинъ хабарлавыннан туьзилген таварых баслапкы негизин йойып, эртегилерге эм энгимелерге ювыкласкан,

тек мунда хабар кужырлы зат акында бир ис йорыгын алып барады. Асыл темасына коьре 2 туьрли боладылар. Олар бирде биргелесип те келедилер, соннан себеп олар айырылып болмайдылар.

Топонимикалы таварыхлар аьдемлердинь тувган ерлериндеги авыл, кала, тоьбе, йылга эм с.б. затлардынь дуныяга энуйви мен, оларга берилген атлар ман байланыслы болады. *Мысалы, Ессентуки каласы акында таварых: «Иштерек байдынь коьп маллары, атлары Ногай шоьлинде отлаган. Ол неше кере де уйленген, тек бир увылы да болмаган. Бир кере ол есирге алтыншашлы ярасык кызды алады эм ога уйленеди.*

Алтыншаш Иштерек байга увыл табады. Тек саьбий арык эм осал, тырнаксыз эм шашсыз, кирпичиз болып тувган. Соннан себеп увылын ийги эткен аьдемге атасы коьп бай савга береек экенин айтады. Коьп эмлевшилер балады караганлар, тек биревдинь де ярдамы тиймеген. Бай не этеегин билмей, элден элге юрип баслайды. Белки, бир яракшыдынь коьмеги тиер деп, ойланады.

Бештаудынь янында бир йолавишы Иштерекке аьдемди ийги этетаган шейх бар деп, айтады эм ога аькеледи. Бай онынь термесине келгенде, тоьгерек ягында туьтин коьредди. Эмлевиши термединь ишинде булактынь янында намаз кылып олтырган болады. Иштерек ога овзининь

кайгысын айтады. Шейх, балады калдырып кет мага, бир юмадан келерсинъ, дейди.

Эти куьннен келген байга эмлевиши кара койы кирпикли, шашлы, аягында эм колында тырнаклары оьскен баласын береди. Халк арасында, шейх балады булактынъ сувы ман ийги эткен деген, хабар яйылады. Сол заманнан алып карт яшаган ерге эссен-туьк деп, айтканлар. Аьли ол ерде уьйкен курорт орынласкан эм Ессентуки сувы аьдемлерди коьп авырувлардан эмишлейди».

Тарийхли таварыхлар белгили бир аьдемлердинъ акында, онынъ яшавда болганын эм эткен ислерин, халк яшавында уьйкен орынды алганын коьрсеткен асарлар. Айтпага, *Ногай, Эдиге* эм с.б. акында соьз шыгармалар. Бу шыгармалардынъ иштелиги халктынъ тарийхи акында уьйкен билимди алып барадылар.

Ногай адабиятында таварыхлар негизине язылган шыгармалар да расады. Айтпага, *И. Капаевтинъ «Алтын ядыра акында таварыхы»*. Яде болса *С. Капаев* оьзининъ *«Айсылув»* дестанында булай деп язады:

*Бу айтканымыз таварых,
Болса да уьйкен тувралык,
Атайлар айткан акыл-ав
Юрмеге керек уьлги болып.*

ТАКПАК – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры, яшавда тергелген затларды тамамлап коьрсететаган, акыл уйьретуьв кенъеслери бек кыска, бир йыймада («ислемеген тислемес» «коьз – коркак, кол – баьтир», «яманнынъ кийгени боьз болар, излегени соьз болар», «оьгиз оьлсе, коьн калар, йигит оьлсе, дан калар» эм с.б.) яде кафия ман беркитилген бир неше сыдыраларда берилген шыгармалар:

*Куьн коьрмеген куьн коьрсе,
Куьндиз шырак яктырар,
Кой коьрмеген кой коьрсе,
Кувьп койын бактырар.*

Такпак акылды данъклайды, билимди, аьр не затка да коьнуьвди, не зат бола болганлы бааланып келетирганын ашыклайды. Болган уьшин олардынъ маьнесин анълавда кыйынлык бар: онда бизим яшавга катнаспаган заттынъ акында айтылады, маьнесин карасак, аьдемге каратылады. Сол уьшин такпактынъ тувра эм коьшпели маьнесин анълап билмеге керек.

Бу оьткир соьзлерди язувшылар, шыгармасынынъ яде баьтирининъ тилин ярасыкламага, окувшыдынъ акыл-билимин, тил байлыгын оьстирмеге деп, кулланадылар. Айтпага, С. Капаевтинъ «Бекболат» романындагы «топырак тоьбе болмас, ялгыз терек

бав болмас», «от куйдирген сав болар, соъз куйдирген сав болмас» такпаклар окувшыды дослыкка, алаллыкка, билимге эм с.б. яшав аьллерине уйретедилер. Яде *В. Казаковтынъ «Тогыз капитал»* хикаесиндеги *«яман аьдемнен йыртмык тон ман туьлеген боьрк калар, ийги аьдемнен юрегине ягылган йыр калар»* деген такпаклар яшавда ийги ыз калдырар ушын, таза ниетли, ак юрекли аьдем болмага керек экенине уйретеди.

Бир язувшылар оззининъ шыгармаларын ишиндеги коьтерилген сорауларына коьре такпак пан атайдылар. Айтпага, *Ф. Абдулжалилов «Бес камышы – берекет»*, *К. Оразбаев «Сабан туьби – сары алтын»*, *М.-А. Ханов «Сагыр кулак эл бузар»* эм с.б.

Язувшылар халктынъ акыллы соьзлерин эпиграф этип те аладылар. *Мысалы: «Шешен йигит элге ортак, шебер йигит малга ортак» (К. Оразбаев «Толкынлар»)*, *«Келме меним касыма, кели тиер басынъа» (К. Кумратова «Кели тиер басынъа»)* эм с.б. эпиграфлар.

ТЕКСТ (фр. тилден, согылган) – 1. Айтылган затты кол язба кебинде яде баспалап коьрсетуьв;
2. Айтылган эм кагытка язылган, тил йосыклары ман беркитилген соьйлев, адабиат шыгармадынъ бир йорыгы;

3. Оьз алдына айырым бир зат болган эм тень байланысы бар болган соьйлемнинь энъ кишкей кесеги.

ТЕМА (грек тилден, асылы, негизи) – бу соьздинь маьнеси адабиятта бир неше туьрли болып шешиледи:

1. Шыгармада коьтерилген асыл сорав. Бу ерде «тема» эм «коьтерилген сорав» арасында баскалыклары йок;
2. Яшавдагы затларды шыгармадынь негизи этип салув. Бу ерде асардынь темасын таппага кыйын болады (*мысалы, фантастикалык шыгармалар*).
3. Шыгармада коьрсетилген асыл ис. Бу уьшинши маьне адабиятта кень яйылган. *Мысалы, Б. Кулунчаковадынь «Казбек» шыгармасы.* Мунда окувшы етим ястынь оьз яшавын ийги йолга салувга каьр шегуьви коьрсетиледи. Тема шыгармадынь туьп маьнесин эм коьтерген соравларын аньлавга йол салады.

ТЕНЬЛЕСТИРУЕВ – ярасыклав-суьвретлев амал, бир заттынь белгисин баска зат пан теньлестирип, шыгармада ашык коьрсетуев. Эки затты теньлестиргенде *-дай / -дей, -тай / -тей* косымшаларын кулланадылар. *Мысалы:*

*Болар эдим аьдемдеги юректей,
Тек оьлгенде ол юрек те урмайды.
Болар эдим салкын берген теректей,
Кыс куьнинде ол да ясыл турмайды.*

.....
*Болайыма куьшли аккан агындай,
Аязлы куьн ол да бузга оралды.
Болайыма ямгыры ман булыттай,
Тек булыт та кайгыларга усайды.
(Г. Аджигельдиев)*

Теньлестируувде айткан косымшалар ман бирге арада **«болып»** деген глагол косылады. Айтпага: *«Камыстан согылып ясалган ыкламадынъ ишинде ыклап, парахат куьйсен яткан койлар, ер силкилдеткендей болып, бирден дабырдап уьркип, доьрт муьйиске боьлинип топарластылар каты уйкыдан сескенип уянгандай болып, койшыдынъ капилестен не этеегин де билмей, адалап кышкырыкланган сеси мен навасызланган ийтлер каты уьрип басладылар»* (К. Оразбаев «Койшыдынъ йигитлиги»).

ТОЛГАВ – яшав яде баска зат акында акыллы эм терен ойланувды ашыклаган адабиат шыгарма. Сондай асарлар адабиатта *Асан Кайгылыдынъ, Г. Аджигельдиевтинъ, К. Темирбулатовадынъ, М. Авезовтынъ* эм с.б. язувшылардынъ яратувшылыкларында расадылар. *Мысалы:*

*Ой ман оьрнек ойганлар да – кеткенлер,
Той ман сыйга тойганлар да – кеткенлер,
Алтын-куьмис йыйганлар да – кеткенлер,
Непсилерин тыйганлар да – кеткенлер.
(М. Аvezов)*

ТРАГЕДИЯ (грек тилден, эшки йыры) – драманын бир жанры, туйин, бас баьтирдинь ишки дуньясындагы уйкен ойлар ман яшавдагы бажарымсыз болган ислер арасындагы шешилип болмайтаган маьселе. Трагедия коьбисинше бас баьтирдинь оьлуьви мен кутылады. Каравшы онынь бактысына корланып, коьз ясын тоьгип, коьнъилин босатады. Трагедиядынь йосыкларын халк дестанларында коьрмеге болады.

ТРАГИКОМЕДИЯ (арап тилден, коьрсетуьв) – трагедия ман куьлкили коьринис шыгармалардынь кылыкларын алып барган драмалык асар.

ТРОП (грек тилден, авдарув) – язувшыдынь яратувшылык ойына коьре тизилген эм яшавдагы аьдемлердинь бирер айырым белгилерин юргисткен шебер келбет. *Мысалы: «Ас сувьды.»* эм *«Онынь сезимлери сувьдылар.»* деген йыймалардынь экиншисинде троп (ясыртын тенълес) кулла-нылган.

Тропка *ясыртын тенълес, кеселес тенълес, синекдоха, арттырув, тенълестирув, азайтув (кемитув), эпитет* эм с.б. киредилер. *Мысалы:*

*Ак куймели туъскен онынъ басыннан,
Йылтырайды толкынласкан шашлары.
Нур себилген танъдай ярык сыпаттан,
Карлыгаштынъ канатындай каслары.
(Кадрия)*

ТУЪГИЛИС – шебер шыгармада катнаскан баьтирлердинъ каптырылысувы, куьресуьви. *Мысалы, «Бозйигит», «Тоьлеген мен Кыз-Йибек», «Тахир эм Зухра»* эм с.б. халк дестанларында туъгилис байлар эм ярлылар, ата-анасы эм балалары арасында болады.

ТУЪЗИЛИС – адабиатлык, шебер асардынъ туьп маьнесине коьре курылувы; ол аьр бир исти озь ерине салув болады: суьвретлевди, табиатты, монологты, соьйлесуьвди, автордынъ соьзин эм с.б. Айтпага, *С. Капаевтинъ «Шокалыдынъ эсинде»* хикаесин туъзилиси ягыннан карасак, авыр тувылдай коьринеди: бир аьдемнинъ бала шагыннан алып, картайганша дейим яшав йолы. Хикаединъ бас баьтири Айсолтаннынъ тоьгерегинде баска аьдемлер де, баска яшав йоллар да болганы билинеди. Бу туъзилис коьп планлы деп айтылады. *Ф. Абдулжалиловтынъ «Асантай»* хикаесин кара-

сак, шыгармадынъ бир кесегинде бас баьтирдинъ анасы *Малектинъ* яшав йоллары акында да соьз барады. Бу узьикти хикаеден айырып алсак, *ол озь алдына бир хабар болады*. Мундай туьзилис «*хабардынъ ишинде хабар*», «*новелладынъ ишинде новелла*» деп айтылады.

ТУЬЙИНЛИК – драмалык асарларда бек кыйын байланыслы ислер. Ол – баьтирлер арасында, ийги кепте ойланылатаган, коьбисинше ясыртын болатан куьрес. *Мысалы, «Шокалыдынъ эсинде»* деген хикаесинде *С. Капаев* кара ниетли *Аманакай ман Исламнынъ* кир ойларын, оьтириклерин эм бакыл этпеге суьйгенлерин туьйинлик пен коьрсетеди.

ТУЬП МАЬНЕ – яшав, аьдем, зат акында анълав, терен ой. Ол адабиаттынъ бас борышы болады. Онынъ баалыгы – теренлиги эм тарийхлик дурыслыгы. *Мысалы, К. Оразбаевтинъ «Атадынъ кушагы»* хикаесининъ туьп маьнеси – илми еминине йигерли ымтылув, куллыкта кайратлык, йигерлик, алаллык. Бу ойды шыгармада *Токбийке Салимовна* алып барады.

ТЫСКЫРЛАП АЙТУВ – ясыртын маьнеди коьрсететаган йыйма. *Мысалы, кишкей бала акында: «О, калай узькен аьдем болып келеятыр!»*

Ол шебер тилдинъ соьйленисин куьшлетеди эм асарда ярасыклав амал болып келеди.

У

УРГЫ – даваздынъ куьши мен соьзде бир бувынды куьшлендирип айтув. Ногай тилинде соьзлерде ургы коьбисинше ызгы бувынга туьседи: *уршык, коьгершин, тоьгерек, тегенек* эм с.б. Йыймада бир соьзди куьшлендирип айтса, ол **логикалык (тавыслав) ургы** болады. Соннан себеп бир ок йыймады бир неше туьрли кепте айтпага болады: 1. *Анам, мен буьгуьн бес алдым.* 2. *Анам, мен буьгуьн бес алдым.* 3. *Анам, мен буьгуьн бес алдым.* 4. *Анам, мен буьгуьн бес алдым.*

Шебер шыгармаларды (драмалык асарларды) окыганда ургыды дурыс салып билуьв керек.

УШЫКЛАВ – аьдемнинъ ушыгын шыгарганда эмлевиши мен айттылатаган айлели соьзлер:

Ушык болсанъ, ушып кет

Алпыс эки тамырдан.

Ушык болсанъ, ушып кет

Юз йырма бувыннан.

УШЫКЛАВШЫ – соьздинъ айлеси мен аьдемнинъ ушыгын шыгаратаган кагымшы, эмлевиши.

УЪ

УЪЙКЕНЛЕТУЪВ – бир келбетти яде затты ай-лак куышли уыйкен этип коърсетуъв амал. Ол уышин сыхырлы затларды кайгылы эм кужырлы, селекелевли эм куылкили коърсетеди, сога кобре уыйкенлетуъв тап эртеги дуныясын коърсеткендей болады.

УЪНДЕСУЪВ – шайирлик тилин ярасык этип, соъзлердинъ куллакка ийги шалынувы. Айтпага:

*Коъкте ушып,
Ерде юзип юрсенъ де,
Эл аралап,
Кайда барып коърсенъ де,
Дуныяды
Сен айланып келсенъ де, –
Бизим элдей,
Бизим ердей таппассынъ!
(М. Курманалиев)*

Мунда соъзлер аста кепте юмсаклык, парахатлык алып барады. Уъндесуъв асардынъ жанрына, шайирдинъ мырадына яде адабиат йолына кобре туърленеди.

Ф

ФАБУЛА (латин тилден, хабар, эртеги) –
1. Шыгармадынъ негизин алып барган ислер.

2. Адабиат шыгармада сюжеттен баска болган айырым заман ман бирге барган ислер. Фабула асардынъ теренлигин эм байлыгын аныламага деп кулланылады. *Мысалы, С. Заляндиннинъ «Меним йылларым»* деген хикаесининъ сюжети *Маликжаннынъ* госпитальге туьскениннен басланады. Сонъ онынъ озининъ окув йылларында кавгага кеткенин эм бу куьнге дейим оны ман не болганын эсине алганы акында союз барады. Бу хабар шыгармада фабула болып келеди.

Фабула сюжет пен тар байланыслы. Олар бирде айырылып болмайдылар, бирде баска болып келедилер.

ФЕЛЬЕТОН (фр. тилден, кагыт) – шебер-публицистикалык адабиаттынъ жанры. Критика, бирде куьлуув, селекелев эм оьткирлик фельетоннынъ асылы боладылар. Ногай адабиатында бу жанрда *М.-А. Хановтынъ, С.-хан Аджиковтынъ* эм с.б. язувшылардынъ яратувшылыгында расады.

ФОНИКА (грек тилден, сесли) – шебер тилди сеси ягыннан актаратаган поэтикадынъ боьлиги. Онынъ асылы – кайтаралав (*аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора* эм с.б.) болады.

Х

ХАБАР – баьтирдинь яшавыннан бир-эки исти суьвретлеген кишкей эпикалык жанр. *Мысалы, Б. Аджигельдиевтинь «Алиме»* деген асары сондай шыгарма болады.

Хабарда келбетлер коьп болмайды, эм заман да аз болып келеди. Ногай адабиятында *С. Капаевтинь «Оьтуьв», И. Капаевтинь «Алтын шыбын», С.-хан Аджиковтынь «Заньыравык даваз»* эм с.б. коьп язувшылардынь хабар йыйынтыклары белгили.

ХАБАРЛАВ – язувшыдынь асарында айтылган затты окувшыга еткеруьв йосыкларынынь бири. Автор хабар юргистуьвши аьдемге ойларын туьзуьвге эм айтувга аьлемет тил береди. Бу зат оны асарда барган сюжеттен айырады. Шыгармада хабарлав окувшы ман шыгармадынь баьтирлери араларында байлыныс болып келеди.

ХАБАРЛАВШЫ – окувшыга шыгармада барган ислерге катнаспай, олардынь заманын яде оьткен ерин, баьтирлердинь ишки дуньясын актарып эм кылыклары, касиетлерин аньлатып келген аьдем.

ХАЛК АВЫЗЛАМА ЯРАТУВШЫЛЫГЫ – аьдемлер куьби мен яратылган авыздан авызга, асылдан

асылга язылмай келген яратувшылык. Онда халктынъ тил байлыгы, совзге усталыгы, буьгуьнги куванышы яде кайгысы, эртен этеек яде коьреек болган мырады ашыкланады. Халк авызлама яратувшылыгы аьр аьдемге халктынъ озган заманындагы яшавыннан хабар айтып, ата-бабалардынъ баьтир йырларын эситтирип, аьр бир аркага, бувынга куьш берип, халкка ислемерге, куьреспеге, маданиятын обьстирмеге ярдам этеди. Халк авызлама яратувшылыгы арасына *баьтир йырлары эм ашыклык дестанлар, тава-рыхлар эм энгимелер, эртегилер эм юмаклар, так-наклар эм айтувлар, ойын, аьдет* эм с.б. йырлары киредилер. Халкынынъ авызлама яратувшылыгын билмеге борышлы йюновышылар эм актарувшылар А.-Х. Джанибеков, А. Сикалиев, Т. Акманбетов, Ф. Кусегенова эм с.б. боладлар.

ХАЛК АВЫЗЛАМА ЯРАТУВШЫЛЫГЫНА ТАЯНУВ – язувшылардынъ, критиклердинъ, публицистлердинъ халк шыгармаларына карамын, онынъ сюжетлерин, туьзилисин, ярасыклав-амалларын обь яратувшылыгында кулланувын анълататаган термин. Шебер шыгармада бу соравлары адабиат пан халк авызлама яратувшылыгы арасындагы катнас пан байланыслы. Бир ягыннан халк яратувшылыгы аьр бир язувшыга уьлги эм тема, туьзилиси, тил байлыгы ягыннан негизи болып турады. *Мысалы,*

айтувлар эм такнаклар, эртегилер эм таварыхлар, баьтир йырлары эм дестанлар, энгимелер эм с.б.

Экинши ягыннан – халк авызлама яратувшылыгына кирип калган адабиат шыгармадынъ бактысы. Айтпага, *Фахруддин Абушахман улы эм Арслан Шабан улынынъ «Карайдар эм Кызыл-Гуьл»* дестаны, *Ораз Айтманбет улынынъ «Шегертке йыры»*, *М. Курманалиевтинъ «Янсарай» эм К. Кумратовадынъ «Суйьген юрек»* асарлары.

Адабиат пан халк авызлама яратувшылыгы тар байланыслы. Язувшыларга авызлама яратувшылык халктынъ яшавын, ишки байлыгын анъламага эм оззининъ яратувшылыгын озстирмеге ярдам этеди.

ХАТ – бир аьдемге багысланып язылган ятлав яде публицистикалык асар. Ногай адабиятында олар солай ок классиклер (*Шал-Кийиздинъ «Эй, бий, Темир, бий, Темир»*) деген ятлавы яде *Асан Кайгылыдынъ «Аьзиз Яныбек ханга назымы»*, *Ораз Айтманбет улынынъ «Шегертке йыры»* эм аьлиги шаьйирлердинъ яратувшылыгында да расады. *Мысалы:*

*Тав булак пан туьзлик сувды бир эгип,
Кел, Келдихан, йырлар айтып йырлайык.
Оьз халкымыз бек онъ биткен бав кимик,
Сол бавларга билбил кустай ярайык.
(Кадрия)*

ХИКАЕ – хабарлав адабиаттынъ бир кеби аьдемнинъ яшавында болган бир неше исти суьвретлеген асар. *Ф. Абдулжалиловтынъ «Ярбаста бир авылда»*, *С. Заляндиннинъ «Меним йылларым»*, *С. Капаевтинъ «Эски уьйдинъ сонъы»*, *Г. Аджигельдиевтинъ «Насипли»*, *Б. Кулунчаковадынъ «Казбек»* шыгармалары сондай асар боладлар. Онынъ бир туьрлиси **документальли-шебер** хикае болып келеди. Мунда болган зат яде аьдем акында автор документлерге таянып, шебер амаллар кулланып язады. Айтпага, *М. Куримовтынъ «Азалы йыллар»*, *А. Култаевтинъ «Бизим Асият»* эм с.б. асарлары.

ХОШЛАСУВ – коьмуьв аьдет йырларынынъ бир туьрлиси, оьлмеге турган аьдемнинъ яшавы ман эм дуныяда ога бек баа болган баьри затлар ман аманласув.

Бирде хошласувды тувган ерин таслап, узакка кетип баратаган аьдемлер де йырлаганлар.

ХРОНОТОП (грек тилден, заман эм ер) – асардынъ туьзилиси эм баьтирдинъ ишки дуныясы ман байланысты коьрсеткен усталык. Айтпага, классицизмге ер, заман эм ис тар байланыслы барганы

келисли. Сонъгы оьмирлерде адабиятка заманныъ туърленуъви, истинъ баска ерге коьшуъви тийисли. Хронотоп аьдемнинъ ишки дуньясынынъ, психологиясынынъ туърленуъвине себеп болады. *Мысалы, И. Капаевтинъ «Салам, Михаил Андреевич!»* деген хикаесинде *Мухтар* Кара тенъиз ягасында тыншайып келгенде, психологиясы туърленип, баска аьдемдей болып кайтканы эткен ислериннен эм айткан соьзлериннен сезиледи.

Ц

ЦИТАТА (латин тилден, шақырув, келтируъв) – бир язувшыдынъ асарында баска автордынъ айткан соьзин оьзининъ ойын беркитпеге деп, яде онынъ дурыс тувыллыгын коьрсетпеге деп берилуъви. Бир цитата маьнеси ягыннан карсы турган баска цитатага янъы ойлар ман бирге шыгармалар яде шаьйирлер арасында айтыс тувдырып та келеди. Бу зат адабияттынъ оьсуъв йолына себеп болады.

Ш

ШАЬЙИР, ШАЙДЕ – шаьйирлик асарлар язатаган язувшы. Орта юз йылларда *Шал-Кийиз*, *Асан Кайгылы*, *Досманбет Азавлы*, *Казтувган*

Суййиниш улы эм с.б. шайделердинъ яратувшылыклары айырым орынды алады. Олардынъ асарлары асыл темалары эм оьткир тили мен элининъ, халкынынъ яшавы акында сорауларды коьтерип, усташа шешедилер.

Ызгы оьмирлерде оьзининъ кем болмаган асарлары ман окувшылар арасында *А. Киреевтинъ* эм *К. Темирбулатовадынъ*, *Г. Аджигельдиевтинъ* эм *М. Аубекижевтинъ*, *К. Кумратовадынъ* эм *М. Авезовтынъ*, *Ф. Сидахметовадынъ* эм с.б. атлары адабиатта кенъ белгили боладылар.

ШАЙИРЛИК – оьз ойын соьз бен келбетли ярасыклап суьвретлев амал. Ногай адабиятында бурингы шайирлердинъ асарлары айырым бир орынды тутады. Ызгы йылларда болса *Б. Кулунчакова*, *М. Авезов*, *М. Кожаяев*, *М.-А. Ханов*, *Ф. Сидахметова*, *С. Майлыбаева*, *З. Булгарова* эм с.б. шайирлик пен каьр шегедилер.

ШЕБЕР АДАБИАТ ТИЛ – адабиат шыгармалардынъ язылган тили. Тил мен аьдемлер соьйлейдилер. Шебер адабиат тил, соьйлев тилге таянып, келбетли болып келеди. Аьр бир язувшы адабиатта оьзининъ тувдыратаган баьтирине коьре яшавда болган эски яде янъы соьзлерди, жаргонларды эм с.б. кулланады. Шебер адабиат тил ягыннан асар-

ларды актарганда тилдинъ ишки дурыслыгы каралмай, онынъ келбетлерди туъзуув амаллары ягыннан актарылады.

ШЕБЕРЛИК – шыгармадынъ маданиятка катнасканын билдирген кылыкларынынъ (окувшыларга, каравшыларга, тынълавшыларга алып барган ойынынъ эм маънесининъ толы кепте ерине еткергени) байланысы. Ол маданиятка тийисли амаллары ман, болган яратувшылык кыйынлыкларды оьтип, оьнерли эм коьринекли шыгармадынъ язулувын анълатады.

ШЕШЕН – халк авызлама яратувшылыгынынъ кишкей жанрлары болган айтув, такпак эм юмаклардынъ устасы.

ШЕШИЛУУВ – сонъы, асардагы туьгилис битип, илинискен куьплердинъ кайсы ягы енгенин коьрсетуув. *Мысалы, «Тоьлеген эм Кыз-Йибек» дестанында Сансызбай Бийкежаннан агасынынъ оьшин алып, Йибекти хатын этип, ата-анасына кайтады.*

ШУВМАК – маънеси мен эм ритм ягыннан бир неше сыдырады бириктирип келетаган ятлав кесеги. Ол ятлавды байытып, туьзилисин ярасыклы этип беркитеди:

*Тувган тилим, сенсинъ меним –
Атам, анам сойлеген тил,
Тербиялап, бесигимде
Меним анам куыйлеген тил.
(М. Курманалиев)*

Аыр бир шувмак ятлавдынъ бир неше сыдырала-
рыннан туъзилеп, толы бир маънеди юргистеди.
Ритм ягыннан байланысып ятлав кесеги бос сы-
дыра ман эм яттан айткан заманда токтав ман бел-
гиленеди.

Ы

ЫЗГЫ СОЪЗ – шагармадынъ ызыннан ок та
баспаланып келген, автор ман асарыннынъ акында
язылган макала. Мунда асардынъ сюжетине
катнаспаган, ама язувшыдынъ ойына коьре керекли
болган этикалык эм эстетикалык соравлар акында
соъз барады. Ызгы соъз эпилогтан баскаланып,
шыгармадынъ иеси мен язылган кирис соъзге ювык
болып келеди.

ЫРШЫГАТЛАВ яде **МЫСКЫЛЛАВ** – асардынъ
селекелеп куылдиретаган амалы. Ол язувшыдынъ
йогары маданиятын коьрсетеди, эршиликти тек се-
лекелеп, шеттен карап куылип турув тувыл, пай-
далы ой-токтаска келуьв. Ногай адабиятында
мундай шыгармалар арасында айырым орынды

А. Наймановтынъ «Эски соьздинъ балы бар» деген китабине кирген хабарлары алады. Ыршыгатлав савлай асарды бийлемеге болады. Ога арттырув, фантастика эм с.б. шебер амаллар келисли.

Э

ЭЖУВ – йырда аьр бир шувмактан сонъ кай-таралап айтылатаган бир яде бир неше сыдыра. Айтпага, *К. Кумратовадынъ «Икон-Халк»* деген ятлавына язылган йыры:

*Сеннен кетсем мен алыска,
Бас калага – бас калага Москвага,
Москвага.
Қус келгендей тап язлыкта,
Мен кайтарман авылга, авылга.*

Эжув:

*Сен – суйген ерим, Икон-Халк,
Сен – яслыгымсынъ, Икон-Халк,
Сен – аьдуйвлеген авылым,
Мен сырымды айтып йырлайым.*

Яде болса *М. Авезовтынъ «Айлы кеше»* деген ятлавына язылган йырда тоьмендеги сыдыралар эжув болып келедилер:

*Айлы кеше, айлы кеше,
Ай булытка байлы кеше.
Айдан булыт айырылмай,
Айыплыга ойлы кеше...*

ЭКИ СЫДЫРАЛЫ ЯТЛАВ – эки кафиялы сыдыралардан туъзилген ятлав. *Мысалы:*

*Мырадынъа ушарга суыйсенъ октай –
Энъ бас деп дос досларынъа оьзинъ бол яй.
(М. Авезов)*

*Ак кагыттынъ мини йок, неди болса язбасанъ,
Баскалардынъ иши йок, оьзинъ яшав бузбасанъ.
(С. Майлыбаева)*

ЭКСПОЗИЦИЯ (латин тилден, коьрсетуув) – тексттинъ куьрессиз кесеги, сюжеттинъ басы алдында келеди. Ол баслапкы исти коьрсетеди, окувшыга баьтирлердинъ кылыгын ашыклайды эм сонъында ислер калай болаягын анълатады. Коьбисинше экспозиция асардынъ басында бериледи, ама бирерде ортасында яде ызында да расады. Бу заманда язувшы баьтирдинъ ясыртын якларын, эткен ислерин ашыклайды, неге ол сондай зат эткенин анълатады.

ЭНГИМЕ – халк авызлама яратувшылыгында соьзли жанлардынъ бир туьрлиси болады. Бу шыгармаларда коьбисинше бас баьтирлер болып дуньяда болмаган, йогары куьшли келбетлер келедилер. Мунда ислер ойланып, арттырув ман туьзиледилер.

Энгимелерде сыхырлы келбетлер суьвретленип, аьдемнинъ яшавда болган ислерди калай анълаганы

акында соъз барады. Айтпага, ногайлардынъ айтувына коьре «*емире*» деген ян аьдемлерге коьринмей турган. Ол кыста уйклаган, язлыкта уянган. Буз ирип, кар тайып баслаганда емире ерге туьседи. Ол мезгилде аьдемлер сабан ман ер айдамага шыкканлар.

Энгимелер арасында анъшылар, айванлар эм оларды саклавшылар акында хабарлар расады. *Мысалы, Албаслы эм анъшы* акында хабар: *«Кутлыкай анъшы орманда эки албаслылар коьрип, биревин туьбек пен урады. Эртеси куьн ол Албаслы хатынды эрининъ касында йылап турганын коьреди. Хатын Кутлыбайга ога уйленмесе, оьлтиреегин анълатады. Анъшы не этеегин билмей, разы болады. Албаслы оннан «кабыргасындагы тесикке караман» деген соьзди алады. Ама бир куьн Кутлыбай берген соьзин бузады. Албаслы хатыннынъ шаркы авыр болады. Ол анъшыга, кыз тувса, оьзи мен калдыраягын, увыл тувса, ога береги акында айтады. Албаслы ман Кутлыбайда увыл тувады...»*.

ЭНГИМЕШИ – халк таварыхларына эм энгимелерине уста аьдем.

ЭПИГРАММА (грек тилден, язув) – уйкен болмаган ятлав, онда автор белгили бир аьдемди

яде яшавда халк арасында болган исти селекелейди. *Мысалы:*

*Бийик коькте яркырайды бир юлдыз,
Шагаласып суьлдери мен шандакта.
«Шандагыма неге туьстинь...?!» –
деп донъыз,
Ян ашувын таппай, авнай батпакта.
(М. Аvezов)*

ЭПИГРАФ (грек тилден, язув, сызув) – асардынъ (яде уьзигининъ) ой-токтасын шешкен автордынъ созлери. *Мысалы, Кадрия «Халкыма» деген ятлавына Н. Некрасовтынъ «Мен лирамды багыслайман халкыма», С. Батыров «Йолыгыс» деген ятлавына Кадриядынъ «...Коьрген эдим ол хатынды тентип юрген якларда» деген сыдыраларын эпиграф этип алганлар.*

ЭПИЛОГ – шешилуьвден сонъ келеди, ахыры, шыгармада баьтирлердинъ яшав бактыларын, ой токтасын коьрсетеди: *«Бесейдинъ куьн орта бетиннен эскен куьшли ел, кенъ кум майданлыкларынынъ бойына, энине карап эсти, ол бир ерди де калдырмады, оьмири орныннан коьзгалмаган тав-тасларды аьрекетке келтирди...»*

...Явгайтар ман Назлыханнан коьсылган бир кишкей коллектив ногоай кырынынъ темир казык юлдызы болып калдылар, неге десе партиядынъ

туьп йолын туьз юргизуьвинде савлай элде булардай янкуьерлер бек санавлы эди» (Б. Абдуллин «Кыр баьтирлери»).

Яде болса *Ф. Абдулжалиловтынъ «Йоллар, йоллар»* деген шыгармасын алып карайык. Бу хикае: *«Маржан ман Калмыктынъ куллыгынынъ сонъы не болды? Муса кайтти экен? Ботай ман Тотамыш экеви ше? А топтай тоьгерек Сырма? Крымхан не болды – ятлавларын язама экен? Альбий ше? Ол не болды экен?»* деген соравларды салып, оларга явап беруьви мен кутылады.

ЭПИТЕТ (грек тилден, косьлув) – троп, бир заттынъ сапатын яде аьдемнинъ кылыгын айырып белгилев. Ол заттынъ заманга, суьвретке керек белгисин айырып коьрсетеди. Язувшы, суьвреттинъ ярык боякларын яхшы этип коьрсетер ушин, эпитетлер кулланады. Мысалы, *Ф. Абдулжалиловтынъ* роман-дилогиясында мунавдай эпитетлер расады: *«Бойы узын, битими костансыз, аяклары кыска эм аз-маз буьгедеклене келгенлер, оьзи силкине берип каты юреди: шандыр колларынынъ йинъишке бармаклары кармактай, майыса берип турадылар... Бети аттыкындай, созапа, эки ягыннан сызылгандай, яклары аш, мойны йинъишке, узын эм шандырлы».*

Яде болса *С. Капаевтинъ «Язлык шаклары»* деген ятлавында *«яс тереклер», «сувык куьнлер», «кенъ*

данъяллар», «явын булытлар» деген эпитетлер кулланылган.

ЭПИФОРА (грек тилден, кайтаралав, косылув) – адабиятта анафорага карсы турган ярасыклав амал; шыгармада сыдыралардынъ ызында кайтаралап айтылган союз. Айтпага, тоьмендеги халк дестаныннан алынган шувмакта бу ярасыклав амалды «йок» деген союз беркитеди:

*Аьжел етсе, амал йок,
Йыласанъ да пайда йок,
Кутылмага дарман йок,
Иыласанъ да пайда йок.*
(«Бозйигит»)

Яде адабияттан мысалы:

*Кувлар конар таьтли коьллер энди бар,
Тартынаклы аьвлигерлик аьл де бар.
Испынлыклы илми билим куьш салса,
Сувга канып емис оьсер, бав болар.*
(«З. Кайбалиев»)

ЭПОПЕЯ (грек тилден, союз, хабарлав) – асыл темасы сав халктынъ яшавы болган бек уьйкен шаьйирлик яде кара союз шыгарма. Халк авызлама яратувшылыгыннынъ оьсуьв йолында энъ алдыда баьтир йырлары (эпосы) болган. Сонъгы йылларда адабиятта **роман-эпопея** болган асарлар тувады.

ЭПОС (грек тилден, союз, хабар) – ямагат ислерди коьрсетип, хабарлав йосык пан берилетаган кеп. Язувшы болган ислер акында уьшинши кеп оьзлик авыс пан («ол»), сонъ аста-аста, биринши оьзликке («мен») шыгып, болган исти коьрген аьдемнинъ атыннан да хабарлайды. Эпос болган ислер акында айтув уьшин автор драмадынъ белгилерин, соьйлесуьв, монолог амалларды кулланады. Язувшы бу асарда яшавда болатан затларды актартып карайды. Заман ман эпикалык жанрлар (роман, хикае, хабар) оьз тамга тазалыгын йоядылар, соьйлесуьв эм монологты (драмалык амаллары) белсен кулланадылар. Бу зат баьтирдинъ коьнъилин коьтереди. Солай ок эпос язувшыга аьдемди эм яшавды ийги ашыкламага уьйкен амал береди.

ЭРКИН ЯТЛАВ – аьлиги заманда ятлав туьзувдинъ бир туьрлиси. Ол ятлав ман кара союз ортасында болады (онда кафия, оьлшем, ак ятлавга келисли болган кайтаралав ритми йок; шувмакта сыдыра яде сыдырада бувын туьрли-туьрли болмага болады). Коьбисинше сосы амал басняда карсы келеди:

*Бир кайта эсик
Коьрди кишкей тесик:
«Ва, каратагы, аьне
Тесик»!*

(Ф. Абдулжалилов)

Эркин ятлав сыдыраларга токтав ман боьлинеди эм ургы сыдырада ызгы соьзге туьседи. *Мысалы:*

*Мен – бияла.
Кылжыр коьзлеримде
Янган сизинь
Яркын янларынъыз.
Яным – алав.
Куьлтис куьнлеримде
Ясырынган
Сизинь ялынынъыз.
(Ф. Сидрахметова)*

Яде:

*Мен коьремен
Аталардынъ замансыз
Ап-ак болган
Шашларынынъ куьмисин,
Коьп аьдемнинъ
Согысларда аявсыз
Уьйи соьнип,
Уьзилгенин уьмитин.
(М. Кожаяев)*

ЭРТЕГИ – халк авызлама яратувшылыгынынъ кенъ яйылган соьзи жанрынынъ бириси. Эртегилер уьш туьрли боладылар: 1) айванлар акында, 2) сыхырлы, 3) яшав-турмыс. Олар баьтирлердинъ касиети мен, шыгармадынъ туьп маьнесин ашып беретанган ислер (сюжет) мен окувшыларга акыл уьйрететанган, коьбисинше, яттан хабарлап айтыла-

таган фантастикалы бурынгы хабар. Эртегилерде айтылатаган аьлемет затларды эрте заманда болган яде келеекте болаяк деп саналады. Соннан себеп «эртеги», «эртенъги» соьзлер «эртедеги болган затлар» дегеннен шыккан. Соны ман бирге эртегилерде халк яшавынынъ аьвелгиси, соьлегиси эм келеектеги уьмити ашыкланып коьринеди.

Халк эртегилери *«эрте-эрте заманда, эшкиси боьрте заманда, шока торгай кады болганда, ханнынъ кызы яды болганда, агаши элек болганда, тас тегенек болганда, кара сувды кайнатып каймак алган бар экен заманда, кумырскасын кой этип, тоьске яйган бар экен...»* деген соьзлер мен басланмага болады. Ызында баьтирлери акында айта келип, *«...соьйтип онъып оьсип яшап каладылар»* деген соьзлер мен битедилер.

Яхшылык эм яманлык, аьдемшилик эм аьдемсизлик, аьрекетшилик эм эриншеклик, юмартлык эм намартлык, тентеклик эм сонъ тагы да ямагат яшавыннан коьп эдаплык сораьлары эртегилердеги баьтирлердинъ куьресинде коьринедилер.

Адабият эртегилери (Б. Карасов «Коян эм ширкей», С. Капаев «Аксак аяктынъ баьледен куткарылганы акында эртеги», Е. Булатукова «Алагаз сыйыр», К. Кумратова «Уятсыз кораз», М. Аезов «Патша эм шымшык» эм с.б.) халк шыгармаларыннан авторы барлыгы ман, вариантлары

йоклыгы ман, тил байлыгы эм ярасыклав амаллары ман баскаланадылар.

ЭСИТТИРУВЪВ – коьмув аьдет йырларынынъ бир туърлиси, бир аьдемнинъ дуныядан тайганы акында авыр хабарды ювыкларына бир аз енъил этип айтпага деп багысланган шыгарма.

ЭСКИРГЕН СОЪЗ – аьлиги соьйлем тилде кулланылмайтаган, маьнеси тайган соьз. Ол халктынъ тарийхинде болган затлардынъ анъламларын (*орда, тоьстуьйме, терме, куьби*) коьрсетеди. Бу соьзлер арасына туърли ислерди, уьй алатларды эм с.б. затларды анълаткан, ама янъы синонимлер мен ийтелип шыккан соьзлер катнасадылар. *Мысалы: каптал – куьрте, нарт – баьтир, маьмлекет – оькимет, уьйрек – баьний* эм с.б.

ЭССЕ (фр. тилден, тергеп карав, очерк) – уьйкен болмаган, кара соьз бен язылган, эркин туьзилиси болган, кайдай ды бир соравдан автордынъ ойын, анъламын ашыклаган адабиат шыгарма. *И. Капаевтинъ, Б. Кулунчаковадынъ* эм с.б. язувшылардынъ эсселеринде яшавда болган туьгилислер ашыкланмай, суьвретленген коьринислер акында тек авторлардынъ басында тувган ойлары айтыладылар.

ЭСТЕТИКА (грек тилден, сезув) – саниятлык акында билим. Онынъ соравы – аьдемнинъ ишки дуныясы ман яшавдынъ келисуьви.

Ю

ЮМАК – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанры; дер-дуныя танымак, оьнер соьзди, тоьгеректеги аьр заттынъ нышанларын уьйренмек эм санамак. Ол оьсип келяткан аркады тешкеруьвли болмага, билимлерин оьстирмеге, оьсимликлердинъ, айванлардынъ кылыкларын, уьйдинъ ишиндеги, тысындагы, тоьгеректеги табиаттынъ нышанларын билмеге уьйретеди. *Мысалы: язда язлайды, кыста кыслайды, туягыннан сув ишеди, муьйизиннен козлайды. Ол не? (куьзлик бийдай); кескен сайын узын болады, йонган сайын юван болады (куйы).* Юмак туьзуув – бир заттынъ ясыртын тенълеслик белгисин беруув. Бу шыгармалар тизимине коьре туьрли-туьрли боладылар. *Мысалы: юмак-сорав, юмак-кыскаша хабар, юмак-дерис, юмак-ойын* эм с.б. Олардынъ коьбиси 2–4 сыдыралардан туьзиледилер, оьзлери кыска, юргистетаган маьнелери уьйкен, терен, анълавлы боладылар. Юмактынъ бир кесек бувынлары, яде сонъгы селлери келисип келедилер (*коьринмейди – киснейди, авызы йок – тислейди [аяз]*).

Балалардынъ акыл-билимин арттырмага, дуныя ман танытпага деп ногай язувшылары да юмаклар шыгарадылар. Соннан себеп халк авызлама яратувшылыгы ман бирге ол адабиат жанры да болып келеди. Бир язувшылар юмакларын ятлав кебинде туъзип язадылар. Айтпага, ногай адабиятында олар *А. Киреевтинъ*:

*Ол кербииштен ясалар,
Ясалар ол талдан да.
Каралдыды коршалар
Ят кисиден, малдан да.
(кора, азбар)*

М. Авезовтынъ:

*Сувык оъзи – буз тувыл.
Канаты бар – кус тувыл.
Коьл сувында ол юзип,
Коьп зат коьрип, эситип,
Айтайым деп авызын
Ашса, шыкпас авазы.
(балык)*

эм с.б. язувшылардынъ яратувшылыгында расадылар.

Я

ЯВАПСЫЗ СОРАВ – тавыслав-сорав, тавыс ургысы ман айтылады. Ол янында болмаган аьдемге, айванларга, янсыз затларга (табиат коьринислери эм с.б.) айтылмага болады эм оьзине явап кармамайды. *Мысалы*:

*Карагусым, карагус,
Калай бийик яшайсынъ.
Йогарыда, айтшы сен,
Не затларды карайсынъ?
(С. Майлыбаева)*

ЯЗУВШЫ – халкка оқымага деп язылган соьзли шагармалардынъ иеси. Ол озининъ язып баспалаган асарларына савга эм адабият Союзынынъ азгаларыннан, критиклерден белгилер алады.

ЯНАСПА – шыгармада бир поэтикалык келбет туьзген карсылас сыдыраларда бирдей болып туьзилген (синтаксис ягыннан) яде усас келген йыймалар. Ол халк шайирлигинде айырым орынды тутады. Айтпага, «*Бозйигит*» дестанында:

*Туье келип бозлайды,
Ботасы онынъ барма экен?
Бота коьзли Бозйигит
Бу ойында барма экен?
Койлар келип манъырайды,
Козысы онынъ барма экен?
Козы коьзли Бозйигит
Бу ойында барма экен?*

Ногай тилинде айтувлар эм такпаклар да сондай амал ман туьзиледилер:

*1. Яхшы билгенин айтар,
Яман коьргенин айтар.*

2. *Оьтпейтаган оьмир йок,
Сынмайтаган темир йок.*

Янаспады шаьйирлер де оьз шыгармаларында кенъ кулланадылар. *Мысалы:*

*Кавгага оьлим керек,
Кавгаласканга не керек?
Алтын болып коьринген
Алтын арыслы ер керек!
Муны язганга не керек?
Мынъ бесикли элимнинъ
Тыныш яшавы керек.
(3. Булгарова)*

ЯНЛАНДЫРУВ – янсыз затка янлыдай этип, ога аьдемнинъ яде баска янувардынъ кылыкларын берип суьвретлев. *Мысалы, Кадриядан:*

*Мен тувган куьн уллы еллер эстилер,
Кар тоьседи ерге акшыл тастарын,
Ясырынды куьн булытлар артына,
Коьк туьйирди сол куьн бирден касларын.*

К. Кумратовадан:

*Куьннинъ коьзи
Тав басында олтырып,
Дуныяга
Куьлемсиреп карады.*

А. Киреевтан:

*Школа эсигин ашты,
Балаларды шақырды.*

ЯНЪЫ СОЪЗ – халктынъ тилинде заманга коьре янъы анъламды ашыклап келген соъз. Ызгы йылларда тилде ол ХХІ оьмирде халк яшавына келген янъылыслар ман (коьбисинше техника ман) байланыслы болады. Мундай соъзлер соъзликке кирмей, коьп аьдемлерге аьли де анъламсыз болып келедилер эм, коьп заман озбай, куьнделиктеги соъзлерге айланадылар.

Янъы соъз язувшыдынъ асарына бир кере киргисткен соъзи де болмага болады. Сондай затты биз *М.-А. Хановтынъ* («сувыткыш» деген соъз) яратувшылыгында коьремиз.

ЯНЪЫЛТПАЛАР – аллитерациядынъ ярдамы ман тизилген кишкей халк авызлама яратувшылыгынынъ шайирлик шыгармалары. Олар айтпага кыйын болган эм коьп кере кайтараланган соъз биригуувлерден яде сыдыралардан туьзиледилер. Янъылтпалар куьлкили боладылар эм балаларга багысланадылар. *Мысалы:*

*Ак муьйиз бе,
Коьк муьйиз бе?
Коьк муьйиз бе,
Ак муьйиз бе?
Яткан анав
Ак кийгиз бе?*

Ногай адабиятында шайирлердинъ балаларга багыслаган шыгармалары арасында да сондай асар-

лар коьрмеге болады. Айтпага, *М. Аvezовтынъ «Масаклар»* деген китабинде мунавдай янъылтпа бар:

Кара карга: «Как!» – деди,

Ала карга «Как!» – деди.

Кара карга, карап карга: «Ак», – деди.

Ала карга кара каргага:

«Канатынъды как!» – деди.

ЯНЪЫРТУВЛЫК – халкка яравлы болып келген янъы туьрленислер. Язувшы яшавдагы туьрленислерди, янъылыкларды аьдемлер ара байланыста янъы келбетлер мен, акыл-кылыклар ман коьрсетип келсе, бу шыгарма янъыртувлы кепте язылган деймиз. Айтпага, ногай адабиятында биринши роман-дилогия *«Каты агын»* эм *«Бес камышы – берекет»*, биринши ятлав кебинде язылган роман *«Оьмирликтен атлы»* эм с.б. Ногай совет адабиятында энъ бириншилерден болып *Г. Аджигельдиев* эм *К. Кумратова* 11-бувынлык сыдыраларды карсылас кафия ман язып баслаганлар.

ЯПСАР – эки соьздинъ яде ятлав сыдыраларынынъ арасында *бирдей сеслердинъ эм соьзлердинъ* кайтаралап айтылувы. *Мысалы:*

Келермен дегенлер келмеди,

Келмеди келермен дегенлер,

*Келермен дегенлер келмесе,
Керексиз биревлер келерлер...
(Кадрия)*

ЯРАТУВШЫЛЫК – эстетикалык, шебер байлыкты тувдырмага эм обстирмеге деп этилген ис.

ЯРАТУВШЫЛЫК ЙОЛ – бир язувшыдынъ язган энъ биринши асарыннын ызгы шыгармасына дейим каър шегуъв йолы.

ЯСЫРТЫН, УСАС ТЕНЪЛЕС – троп, суьвретлев амал, бир заттынъ, истинъ, белгидинъ атын баска затка усатып коьшируув: *Отлы суьйим йырлай турып, карлыгашым ушады.*

Усас тенълес коьбисинше юмакларда кулланылады. Айтпага:

*Уьрпек-уьрпек, уьрпек тав,
Уьрпек тавдынъ астында
Эки кара кундыз бар.
Эки кундыз астында
Эки ярык юлдыз бар.
(бас, каслар, коьзлер)*

Юмакларды тизуув – бир заттынъ ясыртын тенълеслик белгисин беруув болады.

ЯТЛАВ – уьйкен болмаган, терен ойды алып барган, кафиялы сыдыралардан туьзилген шебер асар:

*Амалсыздан сол шакта
Казан уьйде болдым мен,
Балаларга деп ятлав
Сол заманда яздым мен.
(А. Киреев)*

Ногай адабиятында С. Крымлыдынъ «Бий, мырза душпанлар алтынга сатылды», З. Кайбалиевтинъ «Айдымлы Теркум каналы ман», К. Оразбаевтинъ «Данъыл», М. Аубекижевтинъ «От ягарым», Д. Туркменовтынъ «Енъуьв куьни», Т. Керейтовадынъ «Берк саклансын тынышлык» эм с.б. ятлавлар боладылар.

ЯТЛАВ ТУЪЗИМИ – шаьйирлик тилдинъ сеси ягыннан туъзилуьвин уьлестируьв. Кара соьзден баскаланган ятлавдынъ кыска сыдыралыгы, шувмагы эм кафиясы асылы болады.

ЯТЛАВДЫНЪ ОЬЛШЕМИ – ятлавда ургылы эм ургысыз бувынлардынъ шерет пен туъзилуьви. Ногай тилинде ургы коьбисинше ызгы бувынга туъседи, эм адабиятта ятлав бувыннынъ санына (*ети, он бир* эм с.б.) коьре туъзиледи:

*Тахир, карады бу туьс, (7)
Яхишы тувыл келиси. (7)
Язганды коьрмей турып, (7)
Казганга кирмей киси. (7)
(«Тахир эм Зухра»)*

Яде:

Сенинь колынъ оьтпек ийис шыгарып, (11)

Юрегимди бек тартады юзинъе. (11)

Бебейдеги юмсак колым мен созып, (11)

Бек карайман сенинь картлык юзинъе. (11)

(А. Култаев)

ЯШАВ ЙОЛЫ – тувганнан алып аьдемнинъ яшавында ызлы ызыннан болган ислер акында хабарлав.

ТЕСТЛЕР**1. Аллегория –**

- а) ярасыклав-суьвретлев амаллардынъ бир туурлиси, бир маънеди юргисткен анъламды яде яшав затын белгили келбет пен авыстырып суьвретлев;
- б) шаьйирлик асарда яде кара соьзде шебер соьйлемди анълы, ярасык этер уьшин бир тартык сестинъ кайтаралап айтылувы;
- в) кыска кепли толы маънеде келген ой.

2. Туьгилис –

- а) яшав, аьдем зат акында анълав, туьп маъне;
- б) шебер шыгармада катнаскан баьтирлердинъ каптырылысувы, куьреси;
- в) шаьйирлик тилинде йыймада соьзлердинъ орнын авыстырув.

3. Шувмак –

- а) ятлав сыдыралардынъ ишиндеги сеслердинъ бир-бири мен келисип келуьви;
- б) ятлав кепте язылган сюжетли лиро-эпикалык уьйкен шыгарма;
- в) маънеси мен эм ритм ягыннан байланган бир неше сыдырадан туьзилген ятлав кесеги.

4. Тоьмендеги М. Аvezовтынъ сыдыраларында кулланылган ярасыклав амал:

*Куьз де келди –
Япыраклар тавысы
Сыбырдаса
Сокпакларга тоьгилип.
Куьз де келди
Терен алып тынысын,
Саввлеси мен
Сувык шактай себилип...*

- а) символ
- б) азайтув
- в) уьйкенлетуьв
- г) янландырув

5. М.-А. Хановтынъ сыдыраларында бар шебер амалды коьрсетинъиз:

*Атам меним – Эдил сув,
Анам меним – Эдил сув.*

- а) эпифора
- б) сиплока
- в) ассонанс
- г) анафора

6. «Сатлык мырзалар», «Мархаба», «Кыйшык йол» шыгармалар жанларына коьре не боладылар:

- а) хикае
- б) коьринис шыгарма

- в) адабиат дестан
- г) адабиат эртеги

7. Х. Булатуковтынъ «Фатима» коьринис шыгар-масы кайдай болады:

- а) 1 актлы 6 коьринисли
- б) 2 актлы 8 коьринисли
- в) 1 актлы 4 коьринисли
- г) 2 актлы 6 коьринисли

8. М.-А. Ханов «Ямгыр» деген ятлавында кайдай ярасыклав амал кулланады:

*Тереклиде
Язлык ямгыр йырлайды,
Ярык йиплер
Булытлардан тоьгилген.
Язлык ямгыр йылтырайды, ойнайды,
Занъырайды
Конъырав ман коьнъилде.*

- а) эпитет
- б) азайтув
- в) арттырув
- г) янландырув

9. Г. Аджигельдиевтинъ «Урланган суьюв» асары-нынъ жанры:

- а) адабиат дестан
- б) ятлав

в) баллада

г) хикае

10. Б. Абдуллиннинъ романы болады:

а) «Кызыл шешекейлер»

б) «Кыр баьтирлери»

в) «Байлык эсириклигинде»

г) «Эки яшав»

11. А. Ганиевтинъ тоьмендеги сыдыраларында кайдай ярасыклав амал кулланылады:

*Илми барда, баьри бар,
Таьвесилмес казна бар...*

а) символ

б) арттырув

в) эпифора

г) анафора

12. Мурзабек-йыравдынъ тоьменде берилген сыдыралары кайдай темады коьтереди:

*Сага айткан дослыгым –
Болма яман, эриншек.
Эринмесенъ, озарсынъ,
Эн даьрейди созарсынъ.*

а) дослык

б) тентеклик

в) билим

г) куллык

13. *Басня* –

- а) куылкили, селекели маънеди юргисткен, акыл уыйретуув, эдаплык ой токтасы болган кишкей шаыйирлик хабар;
- б) ятлав кепте язылган сюжетли лиро-эпикалык уыйкен шыгарма;
- в) ятлав сыдыралардынъ ишиндеги сеслердинъ бир-бири мен келисип келууви;
- г) маъне ягыннан байланган эм эки яде бир неше сыдыралардан туъзилген ятлав кесегининъ кайтаралап айтылувы.

14. Б. Абдуллиннинъ «Кыр баътирлери» романында кайсы заманнынъ сораулары суувретленген:

- а) Аталык кавга
- б) Октябрь революциясы
- в) аьлиги заман
- г) бурынгы заман

15. Ф. Абдулжалиловтынъ «Каты агын» эм «Бес камышы – берекет» шыгармадынъ жанры кайдай:

- а) ятлав кебинде язылган роман
- б) роман-эпопея
- в) роман-дилогия
- г) хикае

16. А. Култаевтинъ «Оьлгенлер мен соьйлесуьв» дестаны язылган:

- а) пролог пан
- б) монолог пан
- в) ызгы соьз бен
- г) соьйлесуьв мен

17. Ногай адабиятында кара соьздинъ негизин салувшылар:

- а) Х. Булатуков эм Б. Абдуллин
- б) С. Капаев эм Х. Булатуков
- в) А.-Х. Джанибеков эм Б. Абдуллин
- г) С. Заляндин эм Б. Абдуллин

18. С. Капаевтинъ «Кырлув» асарынынъ жанры:

- а) дестан
- б) хикае
- в) роман
- г) хабар

19. Кайсы шыгарма басня болмайды:

- а) Ф. Абдулжалилов «Коян эм бака»
- б) С. Заляндин «Кораз эм Коекек»
- в) С. Заляндин «Савыскан эм Сылтавбек»
- г) Ф. Абдулжалилов «Эсик эм тесик»

20. Тоьмендеги сыдыралар С. Заляндиннинъ кайсы баснясынынъ маьнесин ашыклайды:

*Аьдемлер арасында аьли де
Йольга Савыскандайлар,
Арттан яманлап, алдыдан мактап,
Акты каралап, карады аклап.*

- а) «Коян эм бака»
- б) «Эсик эм тесик»
- в) «Кораз эм Кобкек»
- г) «Савыскан эм Арслан»

21. «*Оьтирик оьткин болар*», «*асыкпаган арба ман
коян ыслар*», «*алгасаган сув тенъизге етпес*» деген
оьткир соьзлер не болады:

- а) айтув
- б) такпак
- в) акыллы соьз
- г) юмак

22. Д. Шихмурзаевтинъ «Бесик йыры» деген ятла-
вында асты сызылган сыдыралар не болып келеди:

*Ят, бебем, сен, ят бебем,
Сенсинъ меним ялгызым.
Уйкла коьрким, сен уйкла,
Бесиктеги кундызым.
Аьйдий, аьйдий, аьйдияв,
Аьйдий, бебем, аьйдияв.*

- а) акыллы соьз
- б) кайтарлама
- в) шувмак
- г) кажавлама

23. М. Киримовтынъ «Азаплы йыллар» деген шыгармасы не болады:

- а) автобиографиялык хикае
- б) роман
- в) документальли-шебер хикае
- г) роман-дилогия

24. С. Суюновтынъ «Уъзилген йыр» хабарынынъ туъзилиси кайдай:

- а) «хабардынъ ишинде хикае»
- б) «романнынъ ишинде хабар»
- в) «хикае ишинде хабар»
- г) «хабардынъ ишинде хабар»

25. М. Аvezовтынъ толгавындагы ярасыклав амалды коьрсетинъиз:

*Ой ман оьрнек ойганлар да – кеткенлер,
Той ман сыйга тойганлар да – кеткенлер,
Алтын-куьмис йыйганлар да – кеткенлер,
Непсилерин тыйганлар да – кеткенлер.*

- а) эпифора
- б) анафора
- в) симплока
- г) символ

26. М. Кожаевтинъ ятлавы кайдай болады:

*Алал досым, армияга барганда
арымасын тамырларынъ, талмасын.*

*Мен бир кызды объеаткан заманда
яман явлар бирден келип калмасын.*

- а) эки сыдыралы
- б) эркин ятлав
- в) сегиз сыдыралы
- г) доьрт сыдыралы

27. К. Кумратовадынъ «Сонъгы япыраклар» деген дестаныннан алынган уьзик аьдемге кайдай бол-мага маслагат береди:

*Доьрт туяклы аттынъ оьзи
Суьринер,
Тек шалыс сен бир суьринмей
Юрмеге.
Тавдан туьсуьв енъил болып
Коьринер,
Тек керексинъ туьскеннен сонъ
Минмеге.*

- а) шыдамлы
- б) талаплы
- в) шалыскыр
- г) зыянлы

28. Кайдай юмак болмайды:

- а) юмак-сорав
- б) юмак-ойын
- в) юмак-дерис
- г) юмак-дестан

29. И. Капаевтынь таварыхында не зат акында
язылган:

- а) «Алтын ядыра»
- б) «Алтын-куъмис»
- в) «Алтын балык»
- г) «Алтын юзик»

30. Халк баьтир йырларына кайсы йыр кирмейди:

- а) «Адиль Солтан»
- б) «Бозйигит»
- в) «Шора баьтир»
- г) «Эдиге»

ЯВАПЛАР

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Неше яньылыс									

ТЕРГЕВ СОРАВЛАР

1. М. Курманалиевтинъ ятлавын актарынынъыз.

*Аьйдий, аьйдий этер бу,
Оьсе-оьсе етер бу,
Апыл-тапыл басар бу,
Алтын тилин ашар бу.
Алтын тилин ашканда
Школага барар бу,
Урокларын карар бу,
Окып, язып билер бу,
Баьтирлик дан алар бу,
Явга кыргын салар бу.*

2. Эртеги акында не зат айпага боласыз?

3. Тоьмендеги А. Ганиевтинъ сыдыраларыннан эпитетлерди табынъыз.

*Аьким болсанъ, аьдил бол,
Раьхимли бол, сабыр бол,
Зулмы болма, юмарт бол,
Огы бардыр, намарт ол.*

4. Ф. Абдулжалиловтынъ «Асантай» деген хикаесининъ туьзилесин анылатынъыз.

5. Тоьмендеги уьзикти ярасыклав амаллары яктан актарынынъыз.

*«Агарып танъ атувга аркасында йьртык
куржсын илип, кенъ майданлы кум буйратларынынъ*

арасындагы явын сувы ман яйнаган кишкей коьл-лердинъ бойында яйрап яткан койлардынъ артыннан бир кесек оьтпек пен кара кешке дейим юретаган Явгайтар уьшин дуныяда зулымнан баска зат йоктай больп коьринетаган эди».

6. *Баьтир йырлары* эм *дестанлар* арасында не баскалыклар эм ортаклыклар бар?

7. Ф. Абдулжалиловтынъ «Коян эм бака» деген басняга не уьшин «*куьлме досынъа, келер басынъа*» деген такпак келисли болады?

8. Ногай адабиятыннан кайдай илми куллыкшыларын эм олардынъ ислерин билетаганынъызды айтынъыз.

9. С. Заляндиннинъ «Меним йылларым» шыгармасынынъ туьзилесин ашыкланъыз.

10. М. Аvezовтынъ философиялык шыгармалары акында хабарланъыз.

11. Кайдай йыравлар эм бахшылар мектеплерин билетаганынъызды айтынъыз.

12. Е. Булатуковадынъ эртегилери акында не зат айтпага боласынъыз?

13. Кадриядынъ «Тав данъылдан басланады» деген ятлавынынъ асыл темасын ашыкланъыз.

14. Тоьмендеги сыдыралар ман С. Заляндиннинъ кайдай шыгармасы басланады:

*Сыйлы тоьрде: «Аюв, Туьлки, Кабан,
Терек баста Кобкек эм Савыскан
Эм энъ баста Кобкек яткан.*

15. «Куьшлилердинъ аьели» хикаединъ баьтири Харуннынъ келбетин ашыкланъыз.

16. А. Киреевтинъ «Алтын юзик» деген асарынынъ асыл темасын ашыкланъыз эм жанры не экенин айтынъыз:

*Бурын-бурын бек эрте заманда,
Онъ биткенде аслыклар ызанда,
Шегертки келип оны кырганда,
Есирге ашлык элди алганда,
Аслары йоклар иссиз калганда,
Ислери барлар ассыз талганда,
Йигит яс Ораз ярлы болганда,
Мысык пан ийт ашык азбарда,
Кав суьек тавып таласканда,
Табан тиресип алысканда,
Мысык таска урынады,
Арт аягын сындырады...*

17. С.-хан Аджиковка не ушин куылкили хабарлардынъ устасы деп айтпага болады?

18. Шайир М. Кожаевтынъ шыгармаларынынъ асыл темаларын айтынъыз.

19. Б. Кулунчаковадынъ «Боз торгай», «Казбек» асарларынынъ жанры не болады?

20. *Айтув* эм *такпак* арасындагы баскалыкларды анълатынъыз.

21. Тоьмендеги сыдыралар Ф. Абдулжалиловтынъ кайсы баьтирининъ келбетин ашыклайды:

«Ога баьри де «дымалак» деп айтатаган болганлар. Онынъ баьри заты да дымалак эди: басы, коьзлери, танавлары, мыйыгынынъ ушлары».

22. *Кайтаралав* эм *кайтарлама* деген адабиат терминлери акында айтынъыз.

23. Халк дестаныннан алынган узыкке тийисли баьтирдинъ атын салынъыз:

*Туье келип бозлайды,
Ботасы онынъ барма экен?
Бота коьзли
Бу ойында барма экен?*

24. К. Капаевадынъ «Куьннинъ бояклары» деген ятлавыннан берилген уьзикте ярасыклав амалларынын коьрсетинъиз.

Куьннинъ коьзи – алтын топ

Акырыннан уянды.

Кызалак-танъ тили мен

Тав ушларын ялады.

Тав баслары секердей,

Танъга айлак ярады.

Бек яратып, коьп кере

Ап-ак карды ялады.

Эртеник – яс келиншек

Юрканын тез таслады.

Куьн мен оьлен кепкенше,

Шыкта шомылып алды.

25. *Энгиме эм таварых* арасындагы кайдай баскалыкларды билесинъиз?

26. А.-Х. Джанибековтынъ «Совз казнасы» китабин актарынынъ эм халк авызлама яратувшылыгына кайдай шыгармалар киретаганын ашыкланъыз.

27. Г. Мурзаевадынъ «Терек неге йылайды» деген ятлавын шебер амаллары яктан актарынынъиз.

Терек неге йылайды,

Тогъип ынжы ясларын,

Бутаклары мунъайды,

Салтыратып басларын...

28. Кадриядынъ ятлавында ярасыклав амалларды коьрсетинъыз:

*Куьшли еллер эседилер шоьлимде –
Коьп бутаклы тереклер де ийиле.
Сулып ята боьригоьзлер шоьлимде,
Сабаклары бир-бирине туьйиле.*

29. В. Казаковтынъ «Тогыз каптал» асарынынъ атын анылатынъыз.

30. С. Суьоновтынъ хабарында бас баьтирдинъ келбетининъ суьвретлевин ашыкланъыз:

«Салык-атай бойы кишкей, оьзи тымалак аьдем эди. Язы-кысы ман ол баягы ак боьз коьй-лектинъ ябакавын байламай, коькирегин ашып юретаган эди. Яз куьнде кодалак ногой арбасына иркилдеген семиз торы байталды егип, кедегесине олтырып, ызанга куврай яде ювсан аькелмеге ба-ратаган эди».

ТЕСТЛЕРГЕ ЯВАПЛАР

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>a</i>	<i>б</i>	<i>в</i>	<i>г</i>	<i>a</i>	<i>б</i>	<i>в</i>	<i>г</i>	<i>a</i>	<i>б</i>
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
<i>в</i>	<i>г</i>	<i>a</i>	<i>б</i>	<i>в</i>	<i>г</i>	<i>a</i>	<i>б</i>	<i>в</i>	<i>г</i>
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
<i>a</i>	<i>б</i>	<i>в</i>	<i>г</i>	<i>a</i>	<i>б</i>	<i>в</i>	<i>г</i>	<i>a</i>	<i>б</i>

АНЪЛАТПА

ногай тил	орыс тил
автордынъ ойы	авторский замысел
автордынъ соьзи	авторская речь
адабиат	литература
адабиат дестан	поэма
адабиат йосыгы	литературный процесс
адабиат критикасы	литературная критика
адабиат юруьви	литературоведение
азайтув, кемитуьв	литота
айтув	поговорка
айтыс	состязание певцов
ак ятлав	белый стих
акыллы соьз	афоризм
алгыс	песни-здравницы
арттырув	гипербола
асар	произведение
асардынъ аты	название, заглавие
асардынъ басы	глава произведения
ахыры яде сонъы	финал
аьдемшилик	гуманизм
аьдет йырлары	обрядовая поэзия
баслапкы ой	замысел
бахшы	исполнитель дастанов
баьтир	герой

баьтир йыры	героическая песня
бейит	вид частушки, баяты
бесик йырлары	колыбельные песни
бозлав	песня-плач
боьлмеши	цезура
бувын	слог
дайымлык соьз бири- гуьвлер	фразеологизмы
дастан	дастан
диалект соьз	диалектизм
дияр, шынъ	вид частушки
доьртлик	четверостишие
етибувынлык	семисложник
зейин	талант
ис	действие
ис йосыгы	эпизод
иштелик	содержание
йоклав, юбантув	вид песни-плача
йыйынтык	сборник, альманах
йыр	песня
йырав	певец-сказитель
кажавлама	каламбур
казак йыры	казацкие песни
кайтаралав	тавтология
кайтарлама	рефрен
кайтарып айтув	повтор

кайырма, бувын		стопа	
канатлы соьзлер		крылатые слова	
кара соьз		проза	
каргыс		песни-проклятия	
карсылык		антитеза	
касиет		характер	
кафия		рифма	
кезен		цикл	
келбет		образ	
кеселес тенълес		метонимия	
кирис соьз		вводное слово, введение	
китап		книга	
коьринис		явление (в пьесе)	
коьринис шыгарма		пьеса	
коьшируьв		перевод	
коьшируьвши, тилмаш		переводчик	
куьлкили коьринис шыгарма		комедия	
куьнделик		дневник	
лиро-эпикалык гарма	шы-	лиро-эпическое	произ-
макала		ведение	
мактав		статья	
маскара		ода	
маьселе		юмор	
мунълав		проблема	
		элегия	

мысал	притча
окувшы	читатель
он бир бувынлык	одиннадцатисложник
орнав	посвящение
риторикалык уьндев	риторическое обращение
сайлавлар	жеребьевки
санавлар	считалки
сарын	частушка
сегизлик	восьмистишие
селекелев	сарказм
сеске келистируув	звукоподражание
соьз авыстырув	инверсия
соьйлесуув	диалог
суьврет	портрет
сынама	рецензия
сюжеттинъ басы	завязка
табиат коьриниси	природа
таварых	предание
такпак	пословица
тенълестируув	сравнение
толгав	философское раздумье
туьгилис	конфликт
туьзилис	композиция
туьйинлик, баьлелик	интрига
туьп маьне	идея

тыскырлап айтув	иносказание
ургы	ударение
ушыклав	заговор
ушыклавшы	исполнитель заговоров
уыйкенлетуъв	гротеск
уьндесуъв	благозвучие
хабар	рассказ
хабарлав	повествование
хабарлавшы	рассказчик
халк авызлама яратув-шылыгы	фольклор
халк авызлама яратув-шылыгына таянув	фольклоризм
хат	послание, письмо
хикае	повесть
хошласув	вид песни-плача
шайир, шайде	поэт
шайирлик	поэзия
шебер адабиат тил	художественный язык
шеберлик	художественность
шешилув	развязка
шешен	знаток афористических жанров
шувмак	строфа
ызгы соьз	послесловие
ыршыгатлав, мыскыллав	сатира

эжуъв	припев
эки сыдыралы ятлав	двустиише
энгиме	легенда
энгимеши	рассказчик легенд и преданий
эркин ятлав	вольный стих, верлибр
эртеги	сказка
эситтируъв	вид песни-плача
эскирген соъз	архаизм
юмак	загадка
явапсыз сорав	риторический вопрос
язувшы	писатель
янаспа	параллелизм
янландырув	олицетворение
янъы соъз	неологизм
янъылтпалар	скороговорки
янъыртувлык	новаторство
япсар	стык
яратувшылык	творчество
яратувшылык йол	творческий путь
ясыртын, усас теньлес	метафора
ятлав	стихотворение
ятлав тузьими	стихосложение
ятлавдынь оьлшеми	стихотворный размер
яшав йолы	биография

КУЛЛАНЫЛГАН АДАБИАТ

1. Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. – СПб., 2007.
2. Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева и А.М. Щербака. – Л., 1969.
3. Инджиев А.А. Словарь литературоведческих терминов для выпускников и абитуриентов. – М., 2010.
4. Книгин И.А. Словарь литературоведческих терминов. – М., 2006.
5. Краткий словарь литературоведческих терминов: Пособие для учащихся средней школы / Под ред. Л.И. Тимофеева. – М., 1963.
6. Краткий словарь литературоведческих терминов: Книга для учащихся / Ред.-сост. Л.И. Тимофеев, С.В. Тураев. – М., 1985.
7. Кудина Г.Н., Новлянская З.Н. Словарь литературоведческих терминов для школьников и преподавателей. – М., 2008.
8. Магомедова Л.М. Филологический анализ лирического стихотворения. – М., 2004.
9. Ногайша-орысша соьзлик / Н.А. Баскаковтынъ баспалавында. – М., 1963.

10. Русско-ногайский словарь / Под ред. Н.А. Баскакова. – М., 1956.
11. Сокольникова Н.М. Краткий словарь художественных терминов. – М., 1998.
12. Тимина С.И. Русская литература XX века: Школы, направления, методы творческой работы. – М., 2002.
13. Чернец Л.В. Школьный словарь литературоведческих терминов: Иносказательность в художественной речи. Тропы. Стихovedение. – М., 2007.
14. Чернец Л.В., Семенов В.Б., Скиба В.А. Школьный словарь литературоведческих терминов. – М., 2007.
15. Шихмурзаев Д.М. Фразеологиялык соьзлик. – Черкесск, 1991.
16. Шихмурзаев Д.М. Русско-ногайский фразеологический словарь. – Махачкала, 2006.

ИШТЕЛИК

КИРИС СОЪЗ	3
СОЪЗЛИК А-Я	7
ТЕСТЛЕР	119
ТЕРГЕВ СОРАВЛАР	129
ТЕСТЛЕРГЕ ЯВАПЛАР	135
АНЪЛАТПА	136
КУЛЛАНЫЛГАН АДАБИАТ	142

Кусегенова Фания Анварбековна

СЛОВАРЬ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Рекомендован к изданию научно-методическим советом
филологического факультета ФГБОУ ВПО
«Дагестанский государственный университет»

Словарь литературоведческих терминов на ногайском языке адресован учащимся, студентам, преподавателям ногайской литературы, широкому кругу лингвистов и литературоведов, а также всем, кто интересуется вопросами филологии.

Словарь содержит 230 слов, расположенных в алфавитном порядке и объясняющих литературоведческие понятия и термины, знание которых необходимо для понимания поэтики и художественного содержания прозаических и стихотворных произведений. Дано объяснение происхождения терминов и их современное толкование. В качестве иллюстраций использованы фольклорные, классические произведения и тексты современных авторов.

Приложение к словарю содержит тесты и контрольные вопросы для самопроверки.

© Кусегенова Ф. А., 2012

Кусегенова Ф. А.

Словарь
литературоведческих терминов

Редактор: Н. Х. Суюнова
Рецензенты: К. М. Капаева,
А. М. Султанмурадов
Корректор: М. Н. Кусегенова

Подписано в печать 22.01.12. Формат 60x84 1/16.

Печать офсетная. Усл. п.л. 9,2 Уч.-изд. л. 3,2.

Тираж 1000 экз. Заказ №

Издательство ДГУ

г. Махачкала, ул. М. Ярагского, 59^с